

TIGHT BINDING BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192641

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—881—5-8-74—15.000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M 84**
K16P

Accession No. **M 1752**

Author **दोलगेकर, अनंत.**

Title **पिछले पाने**

This book should be returned on or before the date last marked below.

पि क लीं पा नें

अनंत काणेकर

किंमत दोन रुपये

प्रकाशक :

रा. ज. देशमुख

देशमुख आणि कंपनी

२२ कसबा पेठ, पुणे २

पहिली आवृत्ति डिसेंबर १९३४

दुसरी आवृत्ति जून १९४४

तिसरी आवृत्ति डिसेंबर १९४७

चवथी आवृत्ति जुलै १९५६ M

सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन आहेत.

मुखपृष्ठावरील चित्र

श्री. दीनानाथ दलाल यांचे आहे.

मुद्रक :

द. ग. गणचूप

श्री शिवाजी प्रिंटिंग वर्क्स

४९५-४९६ शनिवार, पुणे २

अनुक्रमणिका

- १ बुद्धीला पटते, पण मनाला
कसेसेच वाटते ७
- २ बेघडक खोटे बोलणे हेच केव्हां
केव्हां खरे बोलण्यापेक्षां फार चांगले १०
- ३ दुसऱ्याच्या डोळ्यांनी पाहाण्याची
संवय १३
- ४ स्वतःच्या दुःखाचा मोबदला
देऊन दुसऱ्याची सहानुभूति
विकत घेण्याचा व्यापार १६
- ५ एकाला जें अमृत, तें दुसऱ्याला
विष १९
- ६ आत्मप्रतीति...आंतले आवाज,
आणि अंतःकरणप्रवृत्ति २२
- ७ घड्याळाचे गुलाम २६
- ८ माझा स्वभाव असा आहे ! २९
- ९ क्रिया आणि प्रतिक्रिया ३३
- १० अज्ञानाचा आनंद ३६
- ११ बुवा आणि बुवा ३९

पिकलीं पानें

१२ वडीलशाही	४२
१३ आळस आणि उद्योग	४५
१४ स्त्रिया आणि पुरुष	४८
१५ स्त्रियांचे कैवारी	५१
१६ निःपक्षपाती मते	५४
१७ बदल आणि वाढ	५७
१८ प्रेम आणि विवाह	५९
१९ व्यवस्थितपणाचें वेड	६२
२० स्वतःला विसरण्याची संवय	६५
२१ क्रांति आणि उत्क्रांति	६८
२२ स्तुति करण्याची कला	७१
२३ तत्त्वांचा पाया	७३
२४ छोटे चोर आणि मोठे चोर	७६
२५ शाईने लिहिणारे लेखक आणि रक्ताने लिहिणारे लेखक	७९
२६ माणसे — चांगली आणि वाईट	८२
२७ धर्माचे उपयोग	८५
२८ पति आणि वल्लभ	८८
२९ पोरकटपणा	९१
३० काळेपणा, गोरेपणा आणि सौंदर्य	९४
३१ अर्धसत्ये	९७
३२ पळण्याची कला	१००
३३ वेगळी गोष्ट	१०३

तो एक नवीनच फोंफावलेला वृक्ष होता.

आपल्या हिरवट, तांबूस व जर्द पिवळ्या पानाचा संभार; अंगावर धरून तो सारा वेळ संथपणे डुलत उभा असे.

संध्याकाळी त्याच्या पिकल्या पानांचा पाचोळा खालील भूभागावर पडे; आणि तेथून जाणारी-येणारी कांहीं शिष्ट माणसे त्याच्याकडे तिरस्काराने पाहून म्हणत, 'हे निरर्थ वाढलेले झाड उपटून टाकलेले बरे !'

त्यांचे ते कटु शब्द ऐकून तो दुःखीकष्टी होत असे. खरोखरच आपण भूमातेला भार आहोत का ' या प्रामाणिक संशयाने तो व्यथितचित्त होई; आणि आपला झंडा दुःखभराने हालवी.

साहाजिकच आणखी कांहीं पिकलीं पाने गळून पडत.

सकाळ होई. तांबूस गालांची, भिरभिरत्या डोळ्यांची आणि भुरभुरणाऱ्या केशांची कितीतरी गुटगुटीत, सतेज बालकं तेथे उड्या मारीत खेळावयाला येत; आणि सकाळच्या पिवळसर कोंवळ्या उनांत सोन्यासारखी झळझळणाऱ्या त्यांची ती जर्द पिवळी पाने पाहून, 'पिकलीं पाने' ! 'पिकलीं पाने !' म्हणूनच एकच कोलाहल करीत.

कुणी त्यांतले एखादे उचलून आपल्या भुरभुरणाऱ्या केशकलापांत खोंची, तर कुणी त्यांच्या माला करून गळ्यांत घाली. आणि आनंदाने ते चिमणे जीव त्या नवीनच फोंफावलेल्या वृक्षाभोंवतीं उडत बागडत.

त्यांचा तो आनंद पाहून तो हर्षभरित चित्ताने आपला उंच झंडा हालवी, आणि त्याचीं पिकलीं पाने पट् पट् पट् त्यांच्या अंगाखांद्यांवर पडत.

१

“ बुद्धीला पटते, पण मनाला कसेसेच वाटते... ”

परवां कुणाचरोचरसा मी घटस्फोटासंबंधी चोलत होतो. साधकबाधक बऱ्याच मुद्द्यांची चर्चा झाली. माझी सर्व विचारसरणीही त्याला पसंत पडली. पण शेवटी तो गृहस्थ जरासा नाखुश स्वरातव उद्गारला, “ तुम्ही म्हणतां तें सगळं चरोचर आहे. बुद्धीलाही पटतं; पण मनाला कसेसेच वाटतं, बुवा ! ”

मला वाटते माणूस प्रामाणिक होता म्हणूनच त्याने माझ्यासमोर असे उद्गार काढले. नाहीतर नेहमीचा मनुष्यस्वभाव काय, तर आपल्याला कांहीं नकोसे वाटले, कीं तसे सरळ वैयक्तिक कारण न सांगतां, ती गोष्ट घडल्यास जगांत केवढा अनर्थ होईल, आणि केवळ तो अनर्थ टाळण्याच्या परोपकार-बुद्धीनेच आपण त्या गोष्टीच्या विरुद्ध आहोत असे भासविणे. फार लांब कशाला. माझी स्वतःचीच गोष्ट घ्या ना ! मला वांग्याची भाजी मुळीच आवडत नाही. एकदां घरांत वांग्यासंबंधी गोष्टी चालल्या होत्या. कोणीसे म्हणाले, बाजारांत इलीं फार सुरेख, लुसलुशीत वांगीं यतात, आणि स्वस्तही फार आहेत. तेव्हां मी एकदम उलटून म्हणालों, “ स्वस्त असतील, पण वांग्याच्या अंगांत वातुळपणा फार आहे आणि काकांच्या प्रकृतीला तर वांगीं मुळीच चांगलीं नाहीत. डॉक्टर असंच म्हणत होते त्या दिवशीं; नाही का हो, काका ! ” काकांच्या प्रकृतीविषयी केवढा पुळका आला मला तेव्हां !

हो, पण मी बोलत होतो कशासंबंधी ? त्या गृहस्थाचे ते उद्गार, “ बुद्धीला पटतं, पण मनाला कससंच वाटतं, बुवा ? ” खरेच प्रामाणिक होते ते उद्गार. किती तरी वेळां आपणालाही अगदी असेच होतें. बुद्धीला एखादी गोष्ट पटते, पण मनाला ती सहन होत नाही. माझ्या एका मित्राची एक मजेदार गोष्ट मला आठवते. शास्त्रीय संशोधक, आणि मोठा बुद्धिमान आहे तो. उत्क्रांतिवादाचा त्यानें सखोल अभ्यास केला आहे; आणि ‘ ईश्वर ’ अशी कांहीं वस्तु अस्तित्वांत असणें अशक्य आहे, अशी त्याची पुरेपूर खात्री झाली आहे. एकदां रस्त्यावरून जातांना आम्हांला वाटेंत एक देऊळ लागलें. माझ्याबरोबर चालतांना त्यानें झट्टिशीं हात उचलून नमस्कार केला. मला मोठें आश्चर्य वाटलें आणि मोठ्यानें हंसून मी म्हणालों,

“ हें रे काय बुवा ? ईश्वर असणं अशक्य आहे, असं तूंच मला सांगत होतास ना ? मग नमस्कार कुणाला केलास ? ”

“ अरे, नाही हें खरं; पण समजा, चुकून असलाच तर काय घ्या ? उगाच एवढ्याच कारणावरून कोपायचा, आणि करायचा कांहीं तरी वाईट आमचं ! नसला तर बरंच झालं. जास्तीत जास्त काय तो नमस्कारच फुकट जाईल, पण असला तर... ! हवी कशाला भानगड उगाच ! ”

त्याचा तो युक्तिवाद ऐकून माझी हंस्तां हंस्तां मुरकुंडीच वळली !

ही गोष्ट जरी हंसण्यासारखी असली तरी तर्कबुद्धि आणि सहजप्रवृत्ति यांत हा विरोध कां ? मी पुन्हां पुन्हां विचार करूं लागलों. घटस्फोटाची आवश्यकता या गृहस्थाच्या बुद्धीला पटली, मग याच्या मनाला कसेसेच कां वाटलें ? मला वाटतें व्यक्तिमात्राच्या निरनिराळ्या मनःप्रवृत्तींचे उगम शोधूं गेल्यास, उत्क्रांतीच्या इतिहासाच्या गहन अरण्यांतच शिरलें पाहिजे. आपले रानटी पूर्वज जेव्हां टोळ्या करून राहत असत, तेव्हां त्यांच्या स्त्रियांची योग्यता — जातीनेच त्या अबला असल्यामुळे — जीवनकलहाच्या त्या धकाधकीच्या काळांत इतर स्थावर जंगम मालमत्तेपेक्षां कांहीं अधिक नसे. एखाद्या टोळीला अधिक गुरांदोरांची जरूरी भासली, तर दुसऱ्या टोळीशीं युद्ध करून त्यांचीं गुरेदोरे ते हिरावून आणीत असत. त्याचप्रमाणें स्त्रियांची कमतरता पडली म्हणजे युद्ध करूनच दुसऱ्या टोळींतल्या स्त्रिया ते जिंकून आणीत. साहजिकच स्त्री ही एक

मालकीची वस्तु झाली. महाभारताचा काल घ्या ना. स्त्रीवर्गासंबंधी मोठमोठी स्तुतिस्तोत्रे असतील त्यांत, पण प्रसंग पडल्यास स्त्रीची खरी किंमत किती होती, यावर युद्धिष्ठिराच्या दूतप्रसंगीच्या वागणुकीने चांगलाच प्रकाश पडतो. एकामागून एक सर्व कांहीं हरल्यावर या धर्मात्म्याने आपली धर्मपत्नी पणाला लाविली ! जमीनजुमला, हत्तीघोडे, तशीच स्त्री !! मालमत्तेचा एक भाग ! स्त्रीसंबंधी मालकीहक्काची ही प्रवृत्ति मानवी मनाला खिळली आहे ती इतकी जुनी आहे. शतकानुशतके मनुष्याची उत्क्रांति झाली. उघडेंनागडें राहण्याच्या रानटी अवस्थेतून मनुष्य सध्यांच्या ज्ञानवृद्धतेच्या अवस्थेत येऊन पोहोचला, तरी या प्रवृत्तीचा निखारा या साऱ्या ज्ञानवृद्धतेच्या आणि तर्ककुशलतेच्या दिगाखाली अजूनही जिवंतच आहे. सारा समाजच जोंपर्यंत मालकी हक्कावर उभारला आहे, तोंपर्यंत ही प्रवृत्ति उघड अगर थोडीबहुत प्रच्छन्न राहणारच; आणि एखाद्या प्रामाणिक माणसाच्या बुद्धीला कितीही पटलें, तरी या प्रवृत्तीला विरोधक अशी एखादी गोष्ट घडतांच त्या साऱ्या प्रचंड दिगांतून हा निखारा धगधगणारच. त्या गृहस्थाच्या बुद्धीला घटस्फोटाची आवश्यकता पटली, पण मनाला कसेसेच वाटलें, त्याचें तरी कारण हेंच.

याचा अर्थ मात्र असा नव्हे की, या प्रवृत्तींना ऐतिहासिक कारणे आहेत, म्हणून बुद्धीला कांहींही वाटलें तरी या प्रवृत्तीच चांगल्या आहेत, आणि बुद्धीच्या विरुद्ध त्यानाच वाव द्यावा. उलटपक्षी मानवी संस्कृतीचा आणि सुधारणेचा इतिहास, म्हणजे मनुष्याच्या बुद्धीचा उत्तरोत्तर विकास, आणि या बुद्धिमत्तेच्या प्रकाशांत सहजप्रवृत्तीचें नियंत्रण आणि शुद्धीकरण !

“ बेधडक खोटें बोलणें, हेंच केव्हां केव्हां
खरें बोलण्यापेक्षां फार चांगलें. ”

नुकतेंच लग्न झालेल्या एका गृहस्थानें मला पटकन् विचारलें,

“ माझी बायको सुंदर आहे की नाही ? ”

“ आहे की ! ”, मी घुटमळत पण गोरामोरा होऊन उत्तर दिलें. ती सुंदर नव्हती अशांतला भाग नाही. आणि “ आहे ना, ” हें उत्तर देताना मीही खरेंच बोलत होतो; तरी पण लाज वाटून मी गोरामोरा होण्याचें कारण एवढेंच की त्या गृहस्थानें ज्या उत्साहानें आणि गोड अपेक्षेनें मला विचारलें तितक्याच उत्साहानें त्याला खूश करण्यासारखें उत्तर देणें मला शक्य नव्हतें. त्याची बायको जरी मला सुंदर वाटत असली तरी त्याच्यापुढें तिच्या नाका-डोळ्यांचें रसभरित वर्णन करणें म्हणजे नुसता शिष्टाचाराचाच भंग झाला असता इतकेंच नव्हे, तर आपल्या बायकोसंबंधी अशी फाजील सलगी दाखविल्याबद्दल उलट तोच माझ्यावर चिडला असता ! बरें, तसें न करतां, एकाक्षरी उत्तर देऊन आपणाला विशेष कांहींच वाटत नाही असें दाखवावें, तरीही त्याला रागच यायचा ! मोठ्या विचित्र परिस्थितीत सांपडतो मनुष्य अशा वेळीं. पण खरी गम्मत झाली ती दुसऱ्याच एका वेळीं. खरोखरच कुरूप बायको असलेल्या एका गृहस्थानें “ माझी बायको सुरेख आहे की नाही ? ” असा प्रश्न विचारला.

“सुरेख आहे की !” मी म्हटलें. त्या गृहस्थाला माझे उत्तर ऐकून खरोखरच बरें वाटल्याचें दिसलें. पण माझ्याबरोबर माझा एक एकांतिक सत्यवादी मित्र होता. या वेळीं तो मात्र सारखा मिस्त्रिलपणें माझ्याकडे पाहात होता. तो गृहस्थ गेल्याबरोबर हा सत्यभक्त उद्गारला, “काय लुच्चा आहेस रे तूं ! किती खोटं बोललास उगाच त्याची खुशामत करायला !”

“खोटं बोललों हें खरं आहे,” मी म्हणालों, “पण लुच्चेपणाचा किंवा खुशामत करण्याचा मात्र कांहींच प्रश्न उद्भवत नाही. त्याची खुशामत करून मला तो कांहीं बक्षीस थोडंच देणार होता ? पण खरं बोलून त्याला दुखवा कां उगीच ?” आणि खरोखरच मी म्हणतों, खरें बोलण्यालासुद्धां कांहीं तरी सीमा आहेच की नाही ! इतकेंच नव्हे, तर केव्हां केव्हां ब्रेघडक खोटें बोलणें हेंच खरें बोलण्यापेक्षा फार चांगलें. आतां वरचाच प्रसंग घ्या. खरें बोलून मी काय मिळवणार होतों ? त्या गृहस्थाचें मन मात्र विनाकारण दुखविलें गेलें असतें, आणि सहानुभूतीकरितां तो माझ्याकडे आला असतां त्याला आनंद-विण्याऐवजीं दुःखीकृष्टी करून मी त्याला परत पाठविला असता ! माणसाच्या जीवापुढें मला तरी नाहीं खऱ्याची किंमत अधिक वाटत ! खरें काय किंवा खोटें काय, त्याची खरी योग्यता जीवनाच्या कसोटीवरच ठरवायची. आधींच विचाऱ्या मनुष्यप्राण्याचें मन करपून पोळून टाकणारे योग आणि घटना संसारांत कितीतरी येतात, त्यांत एखाद्या खोट्या शब्दानें एखाद्याचें थोडें समाधान होत असेल, आणि नुकसान मात्र कोणाचेंच होत नसेल तर निर्भेळ सत्याचा ब्रेघडक वळी घायला कांहींच हरकत नाही.

असल्या निरागस असल्यानें केव्हां केव्हां फायदा मात्र चांगलाच होतो. एखाद्या मुलाच्या आईसमोर तुम्ही तिच्या मुलांची जर खुबीदार स्तुति कराल, तर पूर्वीं तुम्हांला नुसता चहाचा कप मिळत असल्यास, त्या पुढें चहाच्या बरोबर लाडूही मिळत जाईल. मात्र लाडू मिळण्याकरितां खोटें बोलतांना एक गोष्ट अवश्य ध्यानांत ठेवली पाहिजे. मुलें कशींही गलिच्छ, गत्राळ दिसत असलीं तरी “किती छान दिसतात तुमचीं मुलं !” असें जर तुम्ही म्हणालांत तर लाडू बाजूलाच राहिला, पण तुम्ही गेल्याबरोबर ती मुलांची दृष्ट काढून, “डोळे फुटले मेल्याचे ! मीठमोहरी पडो मेल्याच्या

डोळ्यांत ! ” असे म्हणेल, आणि पुन्हां तुम्हांला दारावरही उभे करणार नाही ! म्हणूनच मी म्हटले की, खुबीदार खोटे बोलले पाहिजे. अगोदर शेजारणीच्या मुलांची यथेच्छ निंदा केली पाहिजे. “ मुलं कसली ? नष्ट कारटी आहेत अगदी ! गांवाची आडदांड. सगळं घर घेतात डोक्यावर. नाही तर तुमची मुलं. किती शांत, गरीब. घरचं वळणच मुळी तसं ! ” •

आमचे सत्यवादी मित्र मात्र शेंडी तुटो, पारंत्री तुटो, केव्हांही सत्यच बोलणार. एखाद्या रोग्याला त्याच्या रोगाचे नांव सांगितल्यास हृदयाला धक्का बसून तो लगेच मरेल असें जरी डॉक्टरांनी सांगितलेलें असलें, तरी त्या रोग्यानें प्रश्न केल्याबरोबर हे सत्यवादा महात्मे त्याला निर्भेळ ' सत्य सांगणार आणि यमलोकाळा पाठविणार ! आणि मयताच्या आत स्वकीयांना तरी आनंद काय थोडा ! माणूस मेला म्हणून काय झालें ? सत्याचा तर विजय झाला ! एवंच काय, सत्याकरितां सत्य, किंवा कलेकरितां कला, हीं केवळ नितांत मूर्खपणाचीं उदात्त नामाभिधानें होत.

“ दुसऱ्याच्या डोळ्यांनी पाहाण्याची संवय... ”

एक फार सुंदर ढाल होती. तिची एक बाजू संपूर्ण सोन्याची व दुसरी संबंध बाजू चांदीची होती. त्या ढालीच्या उभय बाजूंना उभे राहून दोन गृहस्थ तावातावाने मांडत होते. चांदीच्या बाजूचा गृहस्थ ती ढाल चांदीची आहे, असे घसा फोडून सांगत होता व सोन्याच्या बाजूचा गृहस्थ, “ तू महामूर्ख आहेस, ही ढाल सोन्याची आहे ! ” म्हणून त्या दुसऱ्या गृहस्थाला बजावीत होता. भांडण अगदी विकोपाला जाऊन आतां हमरीतुमरीवर येणार, इतक्यांत तेथून एक तिऱ्हाईत गृहस्थ चालला होता, त्याचे या भांडणाकडे लक्ष जाऊन त्याने ढालेच्या दोन्ही बाजू पाहिल्या, व त्या भांडणाच्या गृहस्थांना तो म्हणाला, “ जरा ऐकाल का ! तुम्ही एकमेकांच्या जागा बदला, आणि मग पहा तुमचं भांडण मिटतं की नाही तें ! ”. दोघांनीही जागा बदलल्या आणि पाहातात तों काय ? ‘ चांदीची आहे ’ ‘ चांदीची आहे ’ म्हणून घसा फोडणारा उद्गारला, “ अरे खरेच, सोन्याची आहे की ! ” तीच स्थिति सोन्याची आहे म्हणणाराची झाली. आणि आपल्या भांडणांत कांहींच तथ्य नव्हते, अशी दोघांचीही खात्री पटली.

या गोष्टीची आठवण व्हावयाचे कारण एवढेंच, कीं नुकताच अगदी अशाच तऱ्हेचा एक कडाक्याचा वादविवाद माझा आणि माझ्या एका

मित्राचा झाला. एका प्रसिद्ध लेखकाचा लघुकथासंग्रह आम्ही वाचायला घेतला होता, आणि आम्ही दोघेही त्याविषयी बोलत होतो.

“ भिकार आहे पुस्तक अगदी ! ” माझा मित्र उद्गारला.

“ काय ? — भिकार आहे ?... इतक्या सुंदर लघुकथा मराठीत अजून कुणीच लिहिलेल्या नाहीत, असं मला वाटतं ! ” मी म्हणालों.

“ खूपच रसिक आहांत तर मग तुम्ही ! ” तो हेटाळणीच्या स्वरांत म्हणाला. झाली भांडणाला सुरूवात ! बराच वेळ शब्दाशब्दी झाल्यावर मी म्हणालों, “ कुठच्या रे गोष्टीला तूं भिकार म्हणतोस ? ”

तो म्हणाला, “ अमुक... ”

ती गोष्ट मी वाचलेली नव्हती. त्याचप्रमाणे ज्या गोष्टीचें नांव मी सांगितलें, तीही त्यानें वाचलेली नव्हती. शेवटी त्यानें सांगितलेली गोष्ट मी वाचून पाहिली, आणि ती खरोखरच टाकाऊ होती. लेखकाचा तो अगदी नवशिका प्रयत्न होता. आणि मी मुचविलेली गोष्ट वाचून पाहिल्यावर ती उत्कृष्ट असल्याचें माझ्या मित्राचेंही मत पडलें.

आपला किती तरी भांडणें आशाच प्रकारचीं असतात. दुसऱ्याची भूमिकाच समजून न घेतां आपण बोलतो, आणि केव्हां केव्हां याचा परिणाम परस्परांच्या अंतःकरणांत निष्कारण कडूपणा उत्पन्न करण्यांत होतो. मला वाटतें दुसऱ्याच्या डोळ्यांनीं पाहण्याची थोडीशी तरी संवय आपण प्रत्येकानें लावून घेतली पाहिजे.

मात्र केव्हां केव्हां विरुद्ध भूमिकांवरून एकाच गोष्टीचा विचार करतांना भांडणें न होतां आश्चर्यकारक मतैक्यसुद्धां होतें. एकदां एका आजीबाईचें आणि माझें कमालीचें एकमत झालें !

“ हल्लींच्या बायका अगदींच निःसत्त्व ! ” आजीबाई संतापानें म्हणाल्या.

“ नाही तर काय ?... ” मी म्हणालों

आजीबाई अगदीं खूश झाल्या माझ्यावर; पण जर का कुणी आमचें असें कां मत आहे म्हणून कारणें विचारलीं असतीं, तर मात्र मोठाच घोटाळा झाला असता ! आजीबाई आधुनिक बायकांना वाईट म्हणत होत्या, कारण

आजीबाईंना हव्या होत्या तितक्या त्या मागासलेल्या नव्हत्या म्हणून ! आणि मी त्यांना वाईट म्हणावयाचें कारण माझ्या कल्पनेइतक्या त्या पुढारलेल्या नव्हत्या म्हणून ! तरीपण केव्हां केव्हां उत्तरधरुवाशी दक्षिणधरुवाची अचानकपणें गांठ पडते ती अशी !

वरील सर्व विवेचनावरून जर कुणी असा तर्क करील, कीं मी सुवर्ण-मध्यवादी संशयात्मा आहे म्हणून, तर मात्र मला त्याचा लगेच इन्कार करावा लागेल. माझे म्हणणें एवढेंच, कीं नेहमीं दुसऱ्याची भूमिका समजावून घेण्याचा प्रयत्न करावा. त्याचा अर्थ असा नव्हे, कीं नेहमीं दोन्ही बाजूंना थोडें थोडें सत्य असतेंच व आपण वेळीं अवेळीं दोहोंच्या मधळीच बाजू मांडीत राहावें ! वाघाच्या आणि बकऱ्याच्या झटापटींत बकऱ्यानें 'प्राण वांचवा', म्हणून आक्रोश केला असतां, आमचे सुवर्णमध्यवादी म्हणणार कीं, "थाबा ! बकऱ्याची बाजू समजली, आतां वाघाची बाजू काय आहे ती आपण शांतपणें समजावून घेतली पाहिजे ! आणि मगच काय करावयाचें तें ठरविलें पाहिजे."

एका सुवर्णमध्यवादी याचकाचा एक सुरेख युक्तिवाद मला आठवतो, तो सांगितल्याशिवाय माझ्यानें राहवत नाहीं.

यजमानाकडे कांहीं मागण्याकरितां हा गृहस्थ गेला असतां त्याला हात हालवीत परत यावें लागलें, तेव्हां त्यानें पुढीलप्रमाणें स्वतःचें समाधान करून घेतलें :

"कांहीं मिळेल अशी आशा वाटत होती, ती व्यर्थ झाल्यामुळें दुःख झालें; पण यजमान कमरेवर लाथ मारून घालवून देईल अशी मला सारखी भीति वाटत होती, ती निराधार ठरल्यामुळें आनंदही झाला !"

मला वाटतें सुवर्णमध्यवादाचा हा परमोत्कर्षत्रिंदु होय !

४

“ स्वतःच्या दुःखाचा मोबदला देऊन दुसऱ्याची
सहानुभूति विकत घेण्याचा व्यापार...”

मला जर कोणाचा मनस्वी राग येत असेल तर तो वेळीं अवेळीं सदा-
सर्वकाळ स्वतःच्या दुःखार्थे प्रदर्शन मांडणाऱ्यांचा. मला वाटते, स्वतः
दुःखी आहोत या गोष्टीचा या लोकांना मोठा अभिमान वाटतो, आणि
लोकांना एकदां आपले दुःख ऐकविले, की लोक आपली फार थोर माणसांत
गणना करतील अशी यांची कल्पना असते. एका डॉक्टरला मोठमोठ्या
समारंभांतून किंवा मेजवानीच्या प्रसंगी पाहुणे मंडळीत गप्पाष्टके सुरू झालीं
म्हणजे स्वतःची एक गोष्ट मोठ्या अभिमानाने कथन करतांना मी दोन-
तीनदां ऐकिले आहे. आपले स्वतःचे अपॅडिसायटीस्चे ऑपरेशन झाले
होते, तेव्हा आपल्या पोटाची पुरे आठ इंच फाड करावी लागली, आणि
हे सर्व ऑपरेशन तब्बल दोन तास चालले होते, हीच ती सर्व जगाला पुरून
उरणारी गोष्ट !

सर्व जग स्वतःमध्ये सामावल्याचा या लोकांना भ्रम झालेला असतो,
आणि स्वतःचे दुःखविमोचन म्हणजे साऱ्या जगाचे कल्याण अशी यांची
कल्पना असते. माझ्या ओळखीचा एक गृहस्थ आहे, त्याचा स्वतःच्या

दुःखाचें रसभरित वर्णन करण्यांत अगदीं हातखंडा आहे. तुम्ही कांहींही बोलत असा, हा कांहींना कांहीं तरी स्वतःच्या दुःखाची गोष्ट मध्येच घुसडून घावयाचाच !

एकदां आम्ही कांहीं मौजेच्या गोष्टी बोलत बसलों होतो. हाही गृहस्थ तेथें होताच. गोष्टी अगदीं रंगांत आल्या होत्या. तेव्हां हा मध्येच म्हणाला, “परवां काय गभमत झाली बघा...” कांहीं तरी मजेदार गोष्ट ऐकायला मिळणार म्हणून आम्ही मोठ्या उत्सुकतेने त्याच्या तोंडाकडे पाहूं लागलों.

“गभमत काय झाली, माझ्या कपाळाची डाव्या बाजूची शीर अशी कांहीं ठणकायला लागली.....”

आतां हा आपल्या अर्धशिशूचा साद्यंत इतिहास निवेदन करणार, या विचारानें आमचे चेहेरे काळवंडून गेले. आमचा सारा आनंद मावळून त्या दिवसाची संध्याकाळ फुकट गेली.

प्लेगचा फैलाव करणाऱ्या उंदरांचा ज्याप्रमाणें मिळेल तेथें पकडून आपण नायनाट करतो, त्याप्रमाणें सर्व जगभर दुःख पसरविणाऱ्या या लोकांचा कांहीं तरी निकाल लावला पाहिजे, असें माझे प्रामाणिक मत आहे.

अशाच तऱ्हेच्या लोकांचा दुसरा एक वर्ग आहे. त्यांना आपण ‘सदा-सुतकी’ म्हणूं. जगांत कांहींही होवो, त्याचें या लोकांना सुतक असतें ! यंदा काय तर अमुक पुढारी पकडले गेले, तेव्हां दिवाळीत लहान मुलांनी फटाके उडवून आनंद करूं नये; शेंकडों लोक या महिन्यांत तुरुंगांत गेले आहेत, तरी लग्नसमारंभांना वाजंत्रीं आणूं नयेत; जपानांत धरणीकंप होऊन आपले लाखों जपानी बांधव भयंकर रीतीने प्राणाला मुकले; म्हणून त्यांच्या आत्म्यांना शांति मिळण्यासाठीं आपण सर्व हिंदवासीयांनी चोवीस तास कडकडीत उपवास केला पाहिजे.

अशा तऱ्हेनें केव्हांही कोणाच्या तोंडावर हास्याची उकळी फुटूं नये म्हणून हे लोक फार सावधगिरी बाळगीत असतात. माझ्या मते समाज-स्वास्थ्याच्या दृष्टीनें वरील दोन्ही तऱ्हेच्या लोकांसाठीं एक मोठा थोरला कोंडवाडा उघडावा, आणि त्यांत या सर्वांना सोडून द्यावे. म्हणजे एक-

मेकांना एकमेकांची दुःखें सांगत, आणि जन्मभर कसलें ना कसलें तरी सुतक पाळीत हे लोक मोठ्या आनंदांत त्या कोंडवाड्यांत राहतील, आणि लोकही आपापलीं कामें आनंदानें करावयाला मोकळे होतील !

याच्या उलट तऱ्हेनें वागणारांना मात्र मी खचित वंदनीय महाभागच म्हणेन. एका इटालियन विदूषकाची गोष्ट कुठेंतरी वाचलेली मला आठवते. त्याची अत्यंत लाडकी, एकुलती एक मुलगी त्या दिवशीं मरण पावली होती आणि अंतःकरणांत दुःखाची खाई पेटली असताना रंगमूमीवर नाचून, ब्रागडून, वेडींवाकडीं तोंडें करून, आणि नाना तऱ्हेच्या गमती करून, तो हजारों लोकांच्या हंसतां हंसतां मुरकुंड्या वळवीत होता.

ही एक एकांतिक गोष्ट झाली, आणि स्वतःच्या दुःखाचे बांध प्रियजनांसमोर मोकळे सोडले म्हणजे खूप हलकें वाटतें हेंही खरें आहे. पण म्हणून उठल्यासुटल्या स्वतःच्या दुःखाचा मोत्रदला देऊन दुसऱ्याची सहानुभूति विकत घेण्याचा व्यापार करणें केव्हांही क्षम्य ठरणार नाहीं !

५

“ एकाला जें अमृत, तें दुसऱ्याला विष ”

स्मशानांतसुद्धां केव्हां केव्हां गमतीच्या गोष्टी एकावयाला मिळतात, असें जर मीं म्हटलें तर माझ्यावर कोणीही राक्षसी वृत्तीचा आरोप करील. पण खरोखरच माझ्या एका मित्रानें ऐकलेली पुढील गोष्ट किती गमतीची आहे, हें वाचल्याबरोबरच तो आरोप मागेंच ध्यावा लागेल. एकदां सहज स्मशानाच्या बाजूला तो फिरावयाला गेला होता, आणि दरवाज्यापाशीं असलेल्या जळाऊ लांकडाच्या दुकानाशीं तो सहज उभा राहिला असतांना आंत चाललेला पुढील संवाद त्याच्या कानांवर पडला. दुकानदार अगदीं मनःपूर्वक आपल्या पाहुण्याशीं बोलत होता :

“ काय करावं हो ! धंद्याला असे हलाखीचे दिवस अगदीं कधींच आले नव्हते, बुवा. नाहीतर गेल्या एन्फ्युएन्झाच्या साथीचे दिवस; महाराज, रोजचा गह्या सांगितला तर तुमचा विश्वास बसणार नाही ! ”

मुंबईची त्या वेळची हवा अत्यंत छानदार होती. रोगराई कांहीं नव्हती आणि एकंदर शहराचें आरोग्य उत्तम असल्यामुळे लोकांना आनंद वाटण्यासारखी ती गोष्ट होती; पण त्या वेळींही त्या स्थळीं असा एक मनुष्य होता कीं, जो दुःखांत चूर झाला होता ! आणि एन्फ्युएन्झाच्या साथीत सारी जनता हवालदिल झाली असतांना जो आनंदाच्या सागरांत पोहत होता !

कोणी म्हणेल कीं, शेजारच्या घराला आग लागली असतांना त्यावर स्वतःची पोळी भाजून घेण्याचाच हा प्रकार ! पण माझ्या मते वरीलप्रमाणें त्या दुकानदारावर दुष्ट हेतूचा आरोप करणें न्याय्य होणार नाही. त्याची अशी इच्छा नव्हती, कीं खूपसे लोक मरावे व त्यावर आपली चलती व्हावी ! पण पोटाचा धंदा लाकडे विकण्याचा असल्यामुळे तो धंदा खालावल्याबरोबर दुःख होणें; व त्या धंद्याला ऊर्जितावस्था आली असतां आनंद होणें साहजिकच होतें. अर्थात् असें होण्याचीं कारणें काय होती, याची त्याला स्पष्ट जाणीव खास नव्हती. पण प्रस्तुत समाजाची रचनाच मुळीं एकप्रकारच्या विषमतेच्या पायावर झालेली असल्यामुळे वरील प्रकार होणें अगदीं अपरिहार्य आहे. आणि त्यावरून एखाद्या व्यक्तीला दुष्ट अगर सुष्ट म्हणणें केव्हांही योग्य होणार नाही.

सध्यांच्या समाजव्यवस्थेत एका वर्गाचे हितसंबंध दुसऱ्या वर्गाशीं असे कांहीं निगडित झाले आहेत, कीं एकाला जें अमृत तें दुसऱ्याला विष ! वस्तु खूप महाग विकणें हें विकणाराचें ध्येय, तर त्या वस्तूला शक्य तितकी कमी किंमत देणें, ही विकत घेणाराची महत्त्वाकांक्षा ! बर्नार्ड शॉ आपल्या एका नाटकाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात, कीं एखाद्या शहराला जितक्या डॉक्टरांची जरूरी आहे तितकेच डॉक्टर तेथें राहूं द्यावेत, आणि ते सुद्धां सरकारी पगारावर ! नाही तर समाजाला तें धोक्याचें आहे. लोकांच्या शरीराची चिरफाड करणें हें जर उपजीविकेचें साधन असेल, तर पोटाला चिमटा बसव्याचा प्रसंग आला असतांना कांहीं तरी थाप मारून एखाद्याचा न कापतां बरा होण्यासारखा अवयव कापून टाकण्याचा मोह एखाद्या शस्त्रकलाविशारदाला कां होणार नाही ! म्हणूनच समाजाला अत्यंत जिंदाळ्याचा असा हा धंदा खासगी उत्पन्नाची बाब करून गबर हेण्यासाठीं वाटेल तितक्या व्यक्तींना मोकळा ठेवणें धोक्याचें आहे. नाही तर वर उल्लेखिलेल्या लांकूडविक्यासारखा प्रकार व्हावयाचा ! पण समाजाचे सर्वच व्यवहार जोपर्यंत चढाओढीच्या तत्त्वावर अधिष्ठित झालेले आहेत, आणि खासगी मालमत्ता हेंच सर्व व्यवहाराचें ध्येय आहे, तोपर्यंत डॉक्टरांच्याच एका धंद्याला हें तत्त्व लागू करणें केवळ मूर्खपणाचें होईल. सर्व उत्पादनांच्या आणि समाजहिताच्या साधनांवर जोपर्यंत सर्व समाजाची सत्ता नाही आणि चढाओढीचें जीवन हेंच समाजाला

शांतिप्रद आणि हितावह आहे असे जोंपर्यंत स्वतःला मानवतेचे मित्र म्हणविणारे खरोखर बुद्धिवान् बदमाष असलेले समाजाचे नेते म्हणत आहेत, तोंपर्यंत असले हे प्रकार चालावयाचेच; मग ते कितीही विचित्र दिसोत, किंवा कोणाला ते कितीही कडू वाटोत !

आद्य नाट्यछटाकारांच्या ' पंत मेले - ' आणि ' राव चढले ' या नाट्य-छटा मला आठवतात; एकासमोर एक अशा त्या छापल्या आहेत. पहिल्या छटेंत पंत मेल्यानंतरचें त्यांच्या घरचें हृदयद्रावक नाट्यचित्र रेखाटलें आहे. बाप मेल्यामुळें पोरका झालेला मुलगा माधुकरी मागावयाला जातांना आपल्या रडणाऱ्या बहिणीला, ' रडूं नको, मी वरणभात आणून तुला ब्रालीन, आईला तूं बाबा-संबंधीं विचारून रडवूं नकोस, ' अशा तऱ्हेनें समजावीत आहे.

दुसऱ्या छटेंत पंत मेल्यामुळें रिकामी झालेली जागा रावांना मिळून पांच रुपये प्रमोशन मिळाल्यामुळें त्यांच्या घरी झालेला आनंदीआनंद वर्णिला आहे. हपिसांतून येतांना पेटे घेऊनच राव घरीं आले आहेत. आपल्या सोनीला, बापूला ' देवाच्या पायां पडा ', म्हणून सांगून हवे तितके पेटे उदारपणें देत आहेत; मित्राला सांगताहेत की, ' इतके दिवस रात्रंदिवस वाट पाहिल्याचें परमेश्वरानें शेवटीं सार्थक केलें ! सहा वर्षींनीं पंधराचे वीस रुपये झाले. आणि ते सुद्धां पंत मेले आणि त्यांची जागा मिळाली म्हणून ! '

आतां त्रिचऱ्या रावांना आणि त्या गरीब बापूच्या लांकूडविक्याला दोष द्यावयाचा, कीं असल्या प्रसंगांना वाव देणारी दुष्ट समाजरचना बदलावयाची !

६

“ आत्मप्रतीति...आंतले आवाज, आणि

अंतःकरणप्रवृत्ति.....”

माझा एक मित्र आहे त्याचा घंदा डॉक्टरांचा; तरीपण आमच्या संगतीमुळे त्याला लघुकथा, नाटकें, काव्यवाङ्मय वगैरे वाचण्याचा बराच नाद आहे. एकदां तो एक कवितांचें पुस्तक घेऊन माझ्याकडे आला आणि अगदीं त्रासून म्हणाला, “ हें काय आहे बुवा, पत्ता लागत नाही आपल्याला ! हें गूढ काव्य म्हणजे काय गौडबंगाल आहे ? ‘अभावाचा भाव’ काय ? ‘अमूर्त मूर्त मूर्तिमंत’ काय ? तुम्हांला तरी यांत कांहीं कळत असेल तें सांगा बुवा आम्हाला. ”

“ तुमच्याद्वारेच या बाबतीत आम्ही हतबुद्ध आहोंत, बाबा ! ” मी त्याला उत्तर दिलें. विचारा निराश होऊन चरफडत परत गेला.

मी या गोष्टीचा विचार करीत असतांना एक मोठी मौज झाली. माझ्या ओळखीचा एक प्रख्यात परंप्रांतीय कवि आहे. अत्यंत सुंदर कविता लिहितो तो; आणि आतांपर्यंत त्यानें बरीच नितांत रमणीय गूढ काव्यें लिहिलीं आहेत. हल्लीं मात्र त्याला या गोष्टीचा बीट येऊन तो पायांखालीं चिरडल्या जाणाऱ्या हीन, दीन, दलितवर्गांच्या सुखदुःखांचीं सुंदर काव्यें गात असतो. त्याला

कांहीं कारणामुळे चारसहा महिने जवळ जवळ निर्जन अशा प्रदेशांत अशात-वास काढावा लागला. तेव्हां त्याला मी सहज विचारलें, “ काय रे, तुला चांगलाच एकान्त मिळाल्यामुळे या चारसहा महिन्यांत तूं खूप गूढ कविता लिहिल्या असशील ? ”

“ एकही गूढ कविता मी लिहिली नाही. ” तो म्हणाला.

“ म्हणजे ? ”

“ अरे, म्हणजे काय ? त्या ओसाड गांवांत विहस्कीचा पेग कुठवा मिळणार मला ? ” तो हंसत म्हणाला.

“ असं ! ” मी उद्गारलों.

त्याच्या स्वतःच्या गूढ काव्य-निर्मितीची ही मीमांसा मला पटली. म्हणून मात्र माझे असे म्हणणे नाही, की प्रत्येक गूढात्म काव्याचा किंवा प्रतीतिप्रचुर लिखाणाचा उगम ‘ एकच प्याल्या ’त आहे म्हणून ! उलट पक्षी अशा तऱ्हेचें लिखाण लिहिणाऱ्या लेखकांत किती तरी अत्यंत प्रामाणिक व उच्च दर्जाचे कलावंत लेखक आहेत. विहस्कीच्या मदतीने मनाला आत्मप्रतीतीची उन्मादावस्था आणणे सोपें जात असेल, पण मद्याच्या मदतीशिवाय ती अवस्था प्राप्त करून घेणे कठीण आहे, असें नाही. हा प्रश्न स्वयंसूचना (*Autosuggestion*) करण्याची शक्ति कोणांत किती आहे त्यावर अवलंबून राहिल. मला वाटतें, या संवयीची काळजीपूर्वक जोपासना केल्यास हें अगदी सहज साध्य होत असेल. अगदी अशिक्षित वर्गांतसुद्धा आपण पाहतों, कीं मांड मांडून ते जेव्हां देवाला बोलावतात, तेव्हां नेहमी अंगांत येणारा त्यांच्यांतला धंदेवाईक हळू हळू मान हालवून घुमूं लागतो आणि कांहीं वेळानें तो इतका बेराम घुमतो, कीं आजूबाजूला जमलेल्या भाविकांची त्याच्या अंगांत देव संचारल्याची पूर्ण खात्री होऊन ते त्याला भक्तिभावपूर्वक निरनिराळे प्रश्न विचारतात.

गूढगुंजनवादी म्हणतात, कीं आम्हांला एकदम दिव्य प्रतीति होते आणि सान्ताचे दरवाजे खाडकन् उघडून अनंताचें दर्शन होतें. असेल; कारण आपणाला अनुभव आहेच, कीं केव्हां केव्हां आजारी माणसांच्या डोळ्यां-

पुढेंसुद्धां मेंदू फाजील तापल्यामुळें नाना तऱ्हेचे घोर भयानक किंवा दिव्य-रमणीय देखावे दिसतात. हीसुद्धां त्यांची प्रचीतीच म्हटली पाहिजे.

आत्मप्रतीतीला कारणसुद्धां क्षुल्लक पुरतें. प्रियेच्या ओंठाला या प्रतीति-वाद्यांचा ओंठ लागतो न लागतो, तोंच नीलाकाशांत तारका जागच्या जागी थबकतात; वारे स्तंभित होऊन मेल्यासारखे निश्चेष्ट पडतात; वर्षानुवर्षे वांकून गेलेल्या झाडांना पालवी फुटून सुगंधी कळ्यांचा बहर येतो; आणि केवळ या दोन जन्तूमधील उपरिनिर्दिष्ट प्रसंगासाठीं स्पेशल ड्यूटीवर असलेला परमेश्वर विश्वव्यापाराचे आपले सारे उद्योग सोडून देऊन त्यांच्याकडे धांवत येतो, व सान्ताचे दरवाजे खोलून यांना अनन्ताचें दर्शन देतो.

खरा मुद्दा असा आहे, कीं शरीरशास्त्राच्या नियमांना अनुसरून दोन विरुद्धलिंगी प्राणी निसर्गाचा एक विशिष्ट हेतु साधण्याकरितां — मानवजातीचें सातत्य राखण्याकरितां — एकमेकांकडे आकर्षिले जातात. हा स्त्रीपुरुषांमधील एकंदर भावनाकरूपनांचा मूळभूत पाया. अर्थात् इतर प्राण्यांहून मनुष्यप्राणी बुद्धिविशिष्ट असल्यामुळें या संबंधाला अनेक उदात्त आणि सूक्ष्म भावनांचीं नाजूक वेष्टनें जडलीं आहेत, हें खरें आहे आणि त्याविरुद्ध कोणी आक्षेपही घेणार नाही. पण म्हणून जो तो उठला सुटला लुंग्यासुंग्या 'परमेश्वरी संकेता' नें आमची प्रीति जडली, आणि ती जडली तेवढ्यानेंच आमच्या आयुष्याला, आणि आमच्या आयुष्याला म्हणून साऱ्या जगाला पूर्णता आली असल्या थापा — मग त्या गद्यांत असोत अगर पद्यांत असोत — जर मारूं लागला तर त्याला वेळींच शुद्धीवर आणणें जरूर आहे.

स्पष्ट बोलावयाचें म्हणजे या लोकांना दारुण आत्मनिष्ठतेचा दुर्घर रोग लागलेला आहे आणि त्या रोगाची रमणीय ललितचित्रें काढण्यापेक्षां या लोकांनी स्वतःची प्रकृति एखाद्या शरीरविकृतिशास्त्र-विशारदाकडून (Pathologist) आमूलाग्र तपासून घ्यावी.

अशाच तऱ्हेचे दुसरे काहीं लोक आहेत. त्यांना अंतःकरणाच्या 'आंतले आवाज' ऐकूं येतात ! मला लहानपणीं माझा 'आंतला आवाज' सांगत असे कीं, " घरांतील सर्व मंडळी बाहेर गेली म्हणजे खुर्चीवर चढून फळी-बरचा डबा काढ आणि आंतला लाडू गुपचूप खाऊन टाक ! ”

सभ्यां माझ्या एका शेजाऱ्याचा 'आंतला आवाज' त्याला सांगतो आहे ती, "घरवाल्याला चारपांच महिने भाडें देऊं नको, आणि खूपसें भाडें जलें म्हणजे एक दिवस कोणाला न कळवितां यःयलायन् कर!" अशा म्हणे अनेकांचे 'आंतले आवाज' अनेक गोष्टी सांगतात. अर्थात् एखाद्या गोठ्या माणसाला त्याचा 'आंतला आवाज' "तूं जगाला असं कर, तसं करूं नको!" असेंही सांगावयाला सांगतो. तरी पण प्रत्येकाला त्याच्या आंतल्या आवाजावरहुकूम वागण्याला जर वात्र मिळाला, तर जगांत ब्रजब्रज-पुरी माजेल. म्हणून मला वाटते, या सर्व 'आंतल्या आवाजां'ना ताळ्यावर माणण्यासाठीं एखाद्या सणसणीत 'वाहेरच्या आवाजा'ची जरूरी आहे!

याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे कालिदासाचा दुष्यंत. एका निरागस, नानपद कन्यकेचा कौमार्यभंग करावयाचा, आणि या गुन्हेगार कृत्याचा उचाव काय तर, "सत् हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयः!" भा! अगोदर स्वतःच स्वतःला सज्जन ठरवावयाचें, आणि मग सज्जनाच्या मंतःकरणाला वाटलें तें चांगलेंच असलें पाहिजे, हा जबरदस्त पुरावा! अशा माणसाला उत्कृष्ट उत्तर म्हणजे, एखाद्यानें सांगावयाचें कीं "मी सुद्धां स्वतःला 'सत्' समजतो, आणि माझ्या अंतःकरणाची प्रवृत्ति अशी आहे कीं, तुला गहाराच्या चौकांत उभा करून तुझ्या उघड्या पाठीवर चात्रकाचे फटके मडवावे!"

'आंतल्या आवाजा'च्या आणि 'अंतःकरणप्रवृत्ती'च्या या सर्व गोष्टी, म्हणजे सडक्या आत्मनिष्ठतेचा आणि आचरट अहंतेचा गगनचुंबी कळस होय! मग त्याला स्वार्थत्यागाच्या देखाव्याचा किंवा जगत्कल्याणी संतगणाचा केतीही मुलामा दिलेला असो!

७

“ घड्याळाचे गुलाम.....”

क्रोणा एका थोर गृहस्थाची आख्यायिका सांगतात, की त्याच्या जाण्या येण्याच्या वेळेवरून लोक घड्याळें लावून घेत असत. मी तरी या गृहस्थाला थोर म्हणण्याऐवजीं घड्याळाचा गुलाम म्हणेन ! माणसानें स्वतःच्या सुख-सोयीसाठीं घड्याळाचा शोध लावला, आणि आम्ही केव्हां काय करावें या-संबंधांत घड्याळानें आमच्यावर सोपेशाही चालवावी, हें किती लांछनास्पद !

मी तर या गृहस्थाला स्पष्ट म्हटलें असतें,

“ अरे गृहस्था ! अनियमित वागून होतं तरी काय, हें पाहण्याच्या साध्या कुतूहलानं तरी एक दिवस अनियमित वागायचं होतंस ! ” रोज त्याच वेळीं तेंच करण्याचा काय हा यांत्रिक महपणा ! मला वाटतें, ‘ नेमैचि येतो मग पावसाळा । हें सृष्टिचें कौतुक जाण वाळा । ’ हें प्रख्यात काव्य रचणारा महाकवि या लोकांचा गुरु असावा ! नेमलेल्या वेळीं विनचूक पावसाळा येतो, यात कौतुक कसलें ? नेमलेल्या वेळीं न आला तरच कौतुक ! सूर्य रोज उगवतो त्याचें कुणालाच कौतुक वाटत नाहीं. पण तोच धूमकेतु केव्हां तरी अचानकपणें आकाशांत सुळकांडी मारून जातो, त्याचें किती कौतुक वाटतें ! त्याचप्रमाणें सूर्य एखादे दिवशीं न उगवेल तर खरें कौतुक !

अनियमितपणानें आयुष्याला येणारें वैचित्र्य, किंवा अचानकपणाची खुमारी या वक्तरीर लोकांना जन्मांत चाखावयाला मिळावयाची नाहीं. या अचानकपणावरून मला एक मोठी गमतीची गोष्ट आठवते : एक गृहस्थ

माझी नेहमीं स्तुति करीत असे; आणि स्तुति कुणाला आवडत नाही ? साहजिकच तो मनुष्य मोठा मला आहे, अशी माझी कल्पना होती, आणि माझ्याविषयीही त्याचें फार चांगलें मत आहे, असें मला वाटत होतें. एकदां त्यानें मला तीन वाजतां चहाला बोलाविलें होतें, पण कांहीं कारणांमुळे मी अडीच वाजतांच अचानकपणें त्याच्या दाराशीं पोहोचलों. मी व्याल्याची आंत चाहूल लागली नव्हती. त्यामुळे जोडा काढीत असतां माझ्यासंबंधी पुढील उद्गार तो आपल्या दुसऱ्या एका मित्राशीं काढीत असलेले माझ्या कानांवर पडले — “ ती पीडा येईल आतां तीन वाजतां ! खरं म्हटलं तर मी त्याला बोलावणार नव्हतो आज, पण म्हटलं वकील आहे, उपयोग होतो केव्हां केव्हां फुकटांत नोटिसा द्यायला ! ”

मी पाय न वाजवतां मागच्याच पावलीं घरीं परत गेलों. दुसऱ्या दिवशीं हा गृहस्थ मला रस्त्यांत भेटला. तेव्हां या कानापासून त्या कानापर्यंत हंसतमुख करून तो अगदीं कळवळ्यानें म्हणाला, “ काल आलांत नाहीं तुम्ही ! विरस झाला आमचा अगदीं ! ”

“ अस्सं ” मी म्हणालों.

बरील गोष्टीवरून मात्र जर कुणी अनियमित वागण्याचा नियम करील तर तेंही नियमितपणाच्या सर्व दोषांमुळे तितकेंच कंटाळवाणें होईल. असाच एक गृहस्थ आहे. त्याला तुम्हीं जर पांच वाजतां चहा प्यांवयांला बोलावलेत, तर तो नेमका सहा वाजतां यावयाचा ! त्याचा हा अनियमितपणा इतका नियमित झाला आहे, कीं त्याला पांच वाजतां चहाला बोलावयाचें असल्यास आम्ही त्याला बरोबर चार वाजतां ये म्हणतो, एवढेंच. असल्या अनियमितपणांत कांहींच अर्थ नाहीं.

वक्तशीरपणावरचे वक्ते नेहमीं कंठरवानें सांगतात, कीं नेपोलियनच्या रणांगणावरील यशाची गुरुकिल्ली हीच, कीं तो नेहमीं ठरलेल्या वेळेच्या आधींच दहा मिनिटें रणांगणावर हजर असायचा. पहिली गोष्ट ही कीं, दहा मिनिटें आधीं हजर राहणें, हा मुळां वक्तशीरपणाच नव्हे. दुसरी गोष्ट अशी कीं, तो जर नियमितपणें दहा मिनिटें आधीं येत असे, तर त्याच्या शत्रूंनीं फक्त एकच गोष्ट करावयाची. नेपोलियनच्या येण्याचा वेळ कळला कीं त्याच्या आधीं पंधरा

मिनिटें रणांगणावर टाण मांडायचें ! पण माझ्या मते ही आख्यायिकाच मुळीं अजिबात खोटी असावी. नेपोलियन् इतका मूर्ख असता, तर तो कधींच यशस्वी झाला नसता. मला वाटते, केव्हां केव्हां ठरलेल्या वेळेच्या आधींच दहापंधरा मिनिटें, तर कधीं कधीं दोनतीन तास उशिरांच तो रणांगणावर जात असावा ! व त्यामुळे त्याचे शत्रू गोंधळून जाऊन पराजित होत असावेत. नाही तर साडेतीनची वेळ असली, की हा तीन वाजून वीस मिनिटांनीं रणांगणावर येणार, हें माहीत असूनसुद्धां ते जर वेळेवर येत नव्हते, तर ते शत्रूच वावळट असले पाहिजेत; आणि असल्या वावळटांवरच जर नेपोलियन्नें विजय मिळविले असतील, तर त्यांत मला तरी त्याचा कांहीं मोठेपणा वाटत नाही.

नेपोलियन्ची गोष्ट कशाला ! मी स्वतः असल्या डावपेंचांनीं माझ्या शत्रूंचे हल्ले परतविले आहेत ! एकदां माझा शाळेंतला दोस्त कितीतरी वर्षांनीं रस्त्यांत भेटला. बोलतां बोलतां आपण सध्यां एका विमा कंपनीचे एजंट आहोंत, हें तो बोलून गेला. आणि कांहीं वेळानें त्यानें सहज प्रश्न केला की, “ तूं घरीं केव्हांसा असतोस रे ? ” या साध्या प्रश्नाच्या मागून डोकावत असलेला त्याचा पापी हेतू माझ्या तेव्हांच ध्यानांत आला ! शाळेंत दोस्ती केल्याच्या अपराधाबद्दल हा माझा असा सूड घेईल, असें मला वाटलें नव्हतें ! मी त्याला हंसत हंसत उत्तर दिलें, “ सकाळीं आणि संध्याकाळीं बहुतेक असतो मी घरीं. ” त्या दिवसापासून आपल्या सर्व कामाकरितां सकाळ-संध्याकाळ बाहेर फिरावयाचें, व फक्त दुपारीं आणि मध्यरात्रीनंतर घरीं राहावयाचें, असा परिपाठ मी सुरू केला. त्या अवधीत बरेच वेळां तो घरीं येऊन गेल्याचें मला कळलें. इतक्यांत एका भयंकर विचारानें माझ्या छातींत धरसदिशीं गोळा आला. काय हा आपण भलताच नियमित अनियमितपणा चालवला आहे ! एकदम आपले जुने डावपेंच बदलून हा एखाद्या दिवशीं दुपारींच घरीं आला तर ? पुन्हां दुसऱ्या दिवसापासून मी नवा कार्यक्रम सुरू केला. सकाळ-संध्याकाळ घरीं राहावयाचें व दुपारीं बाहेर फिरावयाचें. नेपोलियन्पेक्षाही माझे हे डावपेंच कल्पनातीत यशस्वी झाले आणि आजतागायत माझा विमा उतरलेला नाही !

नाहींतर आपण आपले जातों आहोंत रोज वेळच्या वेळीं, आणि लोक लावताहेत आपलीं घड्याळें आमच्या जाण्यायेण्यावर !

८

“माझा स्वभाव असा आहे..... !”

“माझा आपला सरळ स्वभाव आहे ! पाहिजे तर चार पैसे मागून घेईन, पण तुमचा एक तांब्याचा तुकडा जरी कुटं पडलेला असला, तरी त्याला हात लावणार नाही ! हो, आपला व्यवहार सरळ !” या वाक्याने आपले ब्रीद जाहीर करित आमच्या नव्या स्वयंपाकिणीने घरांत प्रवेश केला. सर्व मंडळी खूश झाली तिच्या मोकळ्या स्वभावावर; पण मी मात्र छातीवर हात ठेवून सांगितले की, “ही चोऱ्या केल्याशिवाय राहत नाही !” आणि लवकरच बडा भविष्यवादी म्हणून माझी सर्व घरांत ख्याती झाली ! पण भविष्यज्ञानाची या गोष्टीला काहीच गरूर नव्हती. खरोखर सरळ असलेले माणूस आपल्या सरळपणाची दवंडी पेटित फिरत नाही. त्याचा सरळपणा वागणुकीत दिसतो; स्वतःच्या सरळपणाचे जाहीरनामे काढण्यांत दिसत नाही !

पण मनुष्यस्वभाव मात्र हा असा आहे खरा ! आमचे गणूकाका आज वीस वर्षे मला सांगत आहेत,

“माझा स्वभाव भयंकर रागीट आहे ! एकदां राग आला, मग काय करीन नी काय नाही, त्याचा नेम नाही !” हे वाक्य मी सतत वीस वर्षे ऐकतो आहे. पण या वीस वर्षांत मी एकदांही त्यांना खरोखर रागावलेले किंवा रागावून विशेष कांहीं करतांना पाहिल्याचे आठवत नाही ! त्यांचा

एक मित्र आहे. तो नेहमी कांहीं ना कांहीं त्यांच्याकडून पैसे काढीत असतो आणि परत कधीच देत नाही. एकदां काकांना पैशांची फार जरूर होती. आणि त्या मित्रानें त्या दिवशीं पैसे आणून द्यावयाचें कबूल केलें होतें. त्याची यायची वेळ टळत चालली तसे काका मला सांगूं लागले, “ त्याला माहीत नाही माझा स्वभाव किती भयंकर रागीट आहे तो ! आतां येऊं द्या त्याला पैशाशिवाय, मग पहिल्यांदा मुळीं दोन कानशिलांतच वाजवतो. मग पुढच्या गोष्टी ! ”

इतक्यांत तो मित्र येत असलेला माझ्या दृष्टीस पडला. आतां वीस वर्षांनीं आपणाला एक भयंकर, रोमहर्षक दृश्य पाहावयास मिळणार, म्हणून मी श्वास कोंडून धरून वाट पाहात उभा राहिलों. तो मित्र जो सरळ गणूकाकांजवळ आला, तो एकदम उद्गारला, “ काल तीन वेळां ती चक्कर येऊन पडली रे ! अॅनिमिया झालाय म्हणे ! आठ इंजेक्शनं दिलीं पाहिजेत, डॉक्टर म्हणतात; नाही तर घडगत नाही आणि माझ्या खिशांत तर विष खायला पैसा नाही ! ” तो गृहस्थ अगदीं रडकुंडीस येऊन बोलत होता.

“ अरे, असा वैतागतोस काय ? कांहीं तरी उपाय केलाच पाहिजे, वेड्या ? ” गणूकाका विरघळून म्हणाले.

“ पांच रुपये दे रे मला, मग देतो तुझे, ” असें म्हणून गणूकाकांनीं माझ्याकडून पांच रुपये घेतले, आणि त्या गृहस्थाला देऊन त्याला वाटेला लावले. मी थंडच पडलों ! तो गृहस्थ गेल्यावर मी म्हणालों, “ काका, तुम्ही त्याच्या कानशिलांत वाजवणार होतां ना ? मग झालं काय ? ”

“ अरे बाबा, वेळवखत बघून रागावलं पाहिजे. दारावर आलेल्या माणसाला काय मारून घालवून देतात ? ” असें म्हणून काकांनीं मलाच मूर्ख ठरवला !

अशी जर वस्तुस्थिति आहे, तर यत्किंचितही सरळ नसलेला माणूस “ माझा स्वभाव आपला सरळ आहे ! ” आणि मुळींच रागीट नसलेला मनुष्य, “ माझा स्वभाव असा भयंकर रागीट आहे... ” असें लोकांच्या कानीं कपाळीं ओरडत कां फिरतो ? मला वाटतें, आपणामध्ये एक मनाचा विशिष्ट दुबळेपणा आहे, आणि आपण तसें नाही असें जर जगाला भासविलें नाही, तर आयुष्यांतील

धकार्काच्या प्रसंगांच्या मान्यानें आपले व्यक्तित्व कुठच्या कुठें उडविलें जाईल, या भीतीनें प्रत्येक मनुष्य आपल्या भोवतीं कांहीं तरी नसत्या गुणाच्या चिनी भिंती उभारीत असावा. आपणांत नाही तें आहे, असें भासविण्याचा हा मनुष्यस्वभाव, म्हणजे आत्मसंरक्षणाचें एक मनोमय चिलखत ! किती तरी उदारहृदयी माणसें, “ मी एक कवडीहा कुठच्या धर्मादायाला देणार नाही ! ” असें निश्चून सांगत असतात आणि गुप्त रीतीनें किती तरी परोपकार करित असतात. आपण उदार आहोंत असें बाहेर कळल्यास याचकांच्या हुंडीवर हुंडी लोटून आपल्या औदार्याचा अन्याय फायदा घेतला जाईल, या एकाच भीतीनें हे लोक आपण मुठीं व उदार नाही असें भासवीत असावे.

आपण जसे नाहींत तसे आहोंत असें दाखविण्याचें कदाचित् निराळेंही कारण असेल. आपणांत जें कांहीं नाही तें असावें, किंवा आपण आहोंत त्यापेक्षां कितीतरी पटीनें मोठें किंवा निराळें असावें, अशी जबरदस्त आवड प्रत्येक माणसाला असते. अंतर्मनांत दबून राहिलेल्या इच्छा आणि आकांक्षा मनुष्य निरनिराळ्या उपायांनीं तृप्त करून घेत असतो. रागीट नसलेला थंड स्वभावाचा मनुष्य, कडक स्वभावाचे लोक जगावर सत्ता चालवितांना पाहातो; आणि आपणही रागीट आहोंत अशी कल्पना करून घेऊन, “ माझा स्वभाव असा भयंकर रागीट आहे ! ” असें सर्वांना सांगत सुटतो ! तेवढेंच त्याचें समाधान ! लहान मुलांच्या इच्छाही या दृष्टीनें पाहाण्यासारख्या असतात. कुणाला तरवार घेऊन लढाईचे खेळ खेळावेसे वाटतात तर कुणाला आगगाडीचा ड्रायव्हर होण्याची इच्छा असते ! कुणाला दरोडेखोरांच्या टोळीचे नायक व्हावेंसें वाटतें तर कुणी लग्नसमारंभांतला ब्रँडवाला होऊं इच्छितो ! प्रत्येकाला आपण कांहीं तरी प्रचंड करावेंसें वाटतें, आणि आप- आपल्या प्रचंडत्वाच्या कल्पनेप्रमाणें प्रत्येकजण तसतशी इच्छा करित असतो. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत खड्डेघाशी करणारे कारकून खूपसे कारकून बसले आहेत, आणि खरड खरड खरडताहेत असले दृश्य इतंत आहे, असा सिनेमा पाहावयाला जाणार नाही. त्याला आवडणारें चित्र म्हणजे सुगंधानें दरवळलेल्या उपवनांत सुंदर पोशाख केलेला तरणाबांड राजपुत्र, आपण पळवून आणलेल्या सुकुमार राजकुमारीला आपल्या शक्तिशालि

बाहुपाशांत कवटाळीत आहे ! असें हे दृश्य पाहून तारवटलेला कारकून गटाराची घाण येत असलेल्या आपल्या तळमजल्यावरच्या खोलींत परत येतो आणि डाळभात थंड होईल म्हणून वाट पाहात असलेल्या आपल्या हाडकुळ्या प्रियेला कडकडून मिठी मारतो ! जितकें हास्योत्पादक तितकेंच कारुण्यपूर्ण दृश्य आहे हे.

मला वाटते, परमेश्वराच्या कल्पनेचें मूळही मनुष्यजातीच्या या स्वाभाविक इच्छेंतच असावें. सर्व जगावर सत्ता चालवावी; सूर्य, चंद्र, तारे मन मानेल तसे फिरवावे; ऋतु बदलावे आणि जगाचा गोल तळहातावर नाचवावा; अगणित प्राणी जन्माला घालावे, आणि सुचेल तेव्हां मृत्युसदनीं पाठवावे, पण आपण मात्र अमर राहावें ! — मानवाच्या या उत्कट इच्छेचें परिणत स्वरूप म्हणजे चराचरव्यापी, सर्वसाक्षी, सर्वशक्तिमान् अशा परमेश्वराची कल्पना ! आपण नाहीं तरी दुसरा कोणी तरी आकाशांत असा आहे, तो दयाळु असल्यामुळे आपलें बरें करील, ही निराशलेल्या हतबुद्ध मानवाची आशा ! दुबळ्या मानवानें आपली कल्पना ताणून स्वतःचें केलेलें समाधान !

९

“ क्रिया आणि प्रतिक्रिया..... ”

कुटल्याशा एका चित्रपटांत एक मजेदार प्रसंग पाहिल्याचें मला आठवतें. एका राजपुत्राला घेऊन त्याची दाई रस्त्यांतून चालली होती. रस्त्याच्या कडेला एक काकडीविक्या काकड्यांच्या फांका मोहकपणें आपल्या टोपलीवर मांडून बसला होता. गरीबगुरीबांचीं मुलें त्याच्याभोंवतीं जमून यथेच्छ काकड्या खात होती. त्यांना पाहून तो राजपुत्र, “ मला दे ना तें काय तें खायला घेऊन ! ” म्हणून दाईशीं हट्ट घेऊन बसला. दाईनें अगदीं कडक चेहरा करून त्याला सांगितलें, “ इश ! रोगाच्या जंतूंनीं भरलेल्या रस्त्यावरच्या घाणेरड्या वस्तु त्या ! आपण खाऊं नये तसल्या गलिच्छ वस्तु ! ” इतक्यांत त्या दाईची कोणी मैत्रीण तिला रस्त्यांत भेटली, आणि ती तिच्याशीं बोलण्यांत गुंग असतां त्या छोट्या राजपुत्रानें दाईला हळूच झुकांडी दिली आणि त्या काकडीविक्याकडे जाऊन अगदीं गयावया करून त्याला तो सांगूं लागला, “ अगदीं लवकर मला ती जंतूंनीं भरलेली घाणेरडी वस्तु खायला दे ! नाहीं तर ती दाई पाहील. दे ना गड्या, ती मला गलिच्छ वस्तु ! ”

बालस्वभावाची एक मजेदार छटा या प्रसंगांत दाखविली आहे. पण माझे म्हणणें असें आहे कीं, हा मुळीं मनुष्यस्वभावाचाच एक विशेष आहे. लहान मुलांत तो अधिक स्पष्टपणें आणि उठावदार दिसतो, इतकेंच. पुष्कळ वडील

माणसांना असे वाटते की, लहान मुलांना 'स्वत्व' असे काही नसतेच. आपण देऊं तें त्यानें खावें आणि सांगूं तें करावें. आणि मुलांनें तसें केले नाहीं, मग त्याला हट्टी किंवा आततायी म्हणावयाचें व यथेच्छ झोडपावयाचें ! आपण सर्वे हे केवळ मुलाच्या कल्याणाकरितां करतो आहोंत असा कितीही जरी आव या लोकांनीं आणला तरी याच्या बुडाशीं सत्ताधाऱ्याची मदोन्मत्ता आणि दुखावलेली अहंमन्यता याच अरेरावी भावना असतात.

माझ्या मते तर मोठ्या माणसांपेक्षांही लहान मुलांत 'स्वत्वा' ची भावना अधिक निर्भेळ व जाज्वल्य असते. जगाच्या कटुमधुर अनुभवांनीं तावून निघाल्यामुळे किती तरी वेळां 'स्वत्वा' वर पाणी सोडून तडजोड करण्याची वृत्ति मोठ्या माणसांना जडलेली असते. लहान मुलांच्या हे गांवींही नसात; आणि म्हणूनच तुम्हीं जेव्हां आपले जुलमी हुकूम त्यांच्यावर सोडतां, तेव्हां बेलाशक त्यांना आपल्या चिमुकल्या पायांखालीं तुडवून, तीं अगदीं मुद्दाम त्यांच्या विरुद्ध वर्तन करित असतात. तुम्ही याला वाह्यात हट्टीपणा म्हणा पाहिजे तर, पण मी मात्र याला सन्माननीय स्व.वप्रतिपादनच म्हणेन !

लहान मुलांचीच गोष्ट कशाला ? आपण सर्वेच अशा तऱ्हेनें वागत असतो. क्रिया आणि प्रतिक्रिया या सम आणि विरुद्ध असतात, हा निसर्गाचा नियम मनुष्यस्वभावालाही तितकाच लागू आहे. एखादा मनुष्य उगाच ऐटीनें वांकडी टोपी घालून रस्त्यांतून चालत असला, तर द्यावी एक थपड आणि उडवावी त्याची टोपी, असें साहजिकच आपणाला वाटते ! कां वाटते असें ? मला वाटते येथेही आपल्या 'स्वत्वा'च्या भावनेवरच आघात होतो. "हा कोण मोठा ऐटीनें चालणारा ? — आम्ही कांहीं माणसें नव्हे ?" हीच ती भावना.

दुसऱ्याचें स्वतंत्र व्यक्तित्वच जेव्हां आपण नाकारूं लागतो, तेव्हां साहजिकच त्याचा अहंभाव — अर्थात् चांगल्या अर्थानें — उसळून बाहेर येतो, व आपण सांगतो तें चांगलें असो कीं वाईट असो, तो आपणाला विरोधच करूं लागतो. याचें उत्तम उदाहरण मला एकदां आगगाडीच्या डब्यांत पाहावयास मिळालें. एक चांगला घटिंगण गृहस्थ जरा ऐसपैस शरीर पसरून बांकावर बसला होता. मी डब्यांत चढलों, आणि जागा कोठेंच दिसेना, तेव्हां

त्या गृहस्थाजवळ जाऊन अगदीं शांत स्वरांत म्हणालों, “जरा जागा घाल का मला बसायला ?”

“हो, हो — कां नाही ?” असें म्हणून लगेच त्यानें आपलें शरीर आवरून मला जागा करून दिली. कांहीं वेळानें दुसरीकडे खूप जागा झाली म्हणून मी तिकडे जाऊन बसलों. आणि तो गृहस्थ पुन्हां पहिल्यासारखा जरा स्वस्थपणें पसरला. पुढच्या स्टेशनावर दुसरा एक गृहस्थ डब्यांत चढला, व कुठें जागा दिसेना म्हणून त्या गृहस्थाजवळ जाऊन म्हणाला, “जागा घ्या पाहूं. हें काय घर आहे का हातपाय सोडून स्वस्थ पडायला ? व्हा बाजूला !”

“हेत नाही बाजूला ! पाहिजे तर उभे राहा, नाहीतर चाळते व्हा उतरून !” त्या गृहस्थानें उसळून उत्तर दिलें. त्या दुसऱ्या गृहस्थाला निमूटपणें मान खाली घालून उभें राहावें लागलें. क्रिया आणि प्रतिक्रिया सम आणि विरुद्ध असतात, त्या अशा !

निसर्गाचा हा नियम इतका निष्ठुर आणि अविचलित आहे, कीं एखादी चांगली गोष्ट सुद्धां फार करावयाची सोय नाही ! तिची प्रतिक्रिया ही टेवलेलीच ! कुठेंसें एकानें म्हटलें आहे कीं, “जगांत असें आपण काय करूं शकतो कीं ज्याचा आपणाला हिशोब द्यावा लागत नाही ?” अगदीं साधे वाक्य आहे, पण त्यांत अर्थ मात्र कांठोकांठ भरला आहे. वाईट करा अगर चांगलें करा, त्याचा झडा हा द्यावा लागतोच. भूक लागली आणि यथेच्छ खाल्लें, तर अजीर्ण; बरें, अजीर्ण होईल म्हणून भीत भीत थोडें खाल्लें, तर पोटाला भूक आणि जिवाला त्रास ! कांहीं, काहीं म्हणून करायची सोय नाही ! घरांतल्या घरांत कोंदट हवेंत न बसतां बाहेर वाऱ्यावर फिरावें, तर थंडी होते; आणि घरांत बसून राहावें तर कोंदट हवमुल्लें रक्त दूषित होतें ! शेवटीं मला वाटतें, माझा लेख पाहून गणकाका म्हणाले तेंच खरें कीं,

“तुझ्या क्रिया प्रतिक्रिया घाल चुलीत; आपणाला वाटेल तेव्हां वाटेल तें करावें !”

“अज्ञानाचा आनंद.....”

ज्ञानाची महति गाणाऱ्यांना मला एकच गोष्ट सांगावयाची आहे की,
“बाबांनो, केव्हां केव्हां ज्ञानापेक्षां अज्ञानांतच खरी गंमत असते !”

मला या गोष्टीचा पुष्कळ वेळां अनुभव आला आहे. एकदां मीं तीन रुपयांना एक टोपी विकत घेतली, आणि खूप स्वस्तांत चांगली टोपी मिळाली म्हणून मी अगदीं आनंदांत होतों. इतक्यांत हातांत एक पुडकें घेऊन आमचा एक मित्र तेथें आला. तेव्हां मोठ्या ऐटीनें माझी टोपी दाखवीत मी त्याला म्हणालों, “तीन रुपयांना कशी फक्कड टोपी घेतली आहे, महाराज ! पाहा तर खरी !”

“खरोखरच का तीन रुपये दिलेस तूं हिला ?” तो म्हणाला.

“म्हणजे ? तीन रुपयांना मिळायला बसली आहे वाटतं असली टोपी ?”

“अरे बाबा, ही बघ आतां मी दोन रुपयांना घेतली अगदीं हुबेहूब तसलीच टोपी !” हातांतलें पुडकें सोडून त्यांतली टोपी दाखवीत तो म्हणाला, “हें बघ बिल, पाहिजे तर !”

माझा चेहरा पाहाण्यासारखा झाला. मी रागानें त्याच्या अंगावर ओरडलों, “मिळाली असेल तुला दोन रुपयांना, पण मला सांगून काय मिळवलंस ? माझ्या आनंदावर विरजण घालून तुला काहीं मिळालं का ?”

स्वतःच्या झालेल्या फसवणुकीच्या बाबतीत शुद्ध अज्ञानाच्या गोड आनंदांत मी होतो, पण त्याने विनाकारण मला ज्ञानाची जोड करून देऊन दुःखीकष्टी केले. पुन्हां जेव्हां मी त्या टोपीकडे पाहात असे तेव्हां तेव्हां मला दुःखाचा कढ येऊन फुकट गेलेल्या रुपयाची आठवण होत असे. खरोखर माझे आजपर्यंत असे किती तरी रुपये किती तरी वेळां गेले असतील; पण दुःख होतें तें रुपये गेल्यामुळे नव्हे तर ते गेल्याचें ज्ञान झाल्यावर ! ते गेलेले पत्करले, पण ते गेल्याचें ज्ञान नको. मला वाटतें अथेल्लोनें अशाच प्रकारचे उद्गार काढले आहेत : “ चोरी झाली तर हरकत नाही. पण ज्याची चोरी झाली असेल त्याला तें कळूं तरी नये ! ” खरें आहे. करावयाचें काय आहे असलें ज्ञान ? त्यापेक्षां अज्ञानच बरें.

कट्टु अनुभवांचें किंवा दुःखदायक गोष्टींचें मनुष्याला संपूर्ण ज्ञान असावें, असें एका प्रख्यात कादंबरीकाराचें मत आहे. या कादंबरीकारानें अनेक सुंदर कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत, आणि प्रत्येक कादंबरीत त्यानें मानवी जीवनाची अत्यंत दुःखद आणि शोककारी वाजू रंगवली आहे. त्याचें लिखाण वाचल्यावर मनुष्य निराश, असहाय्य होतो. या कादंबरीकाराला कुणीसैं एकदां विचारलें, “ मनुष्याच्या आयुष्यांतले हे काळेकुट्ट प्रसंगच तूं सदासर्वकाळ कां चित्रित करतोस ? ” तेव्हा तो म्हणाला, “ माणसांना या भयंकर प्रसंगांचें पूर्ण ज्ञान झालेलें असलें, म्हणजे तसे प्रसंग आयुष्यांत आले असतां त्यांना तोंड द्यावयाचा खंवीरपणा त्यांना येतो. त्यांचीं मनें तयार झालेलीं असतात. ”

या बड्या लेखकाला एक गोष्ट मला सांगावीशी वाटते : एक अति शहाणा माझ्या माहितीचा आहे. तो पुढें कधींकाळीं आपण उंचावरून खालीं पडलों तर डोकें फुटून प्राण जाईल म्हणून दररोज तास दोन तास स्वतःचें डोकें भिंतीवर आपटून घेत असतो ! बहुतेक तो या कादंबरीकाराचा प्रामाणिक अनुयायी असावा !

अज्ञान कधीं कधीं किती पथ्यकर पडतें, यासंबंधीं एक मजेदार गोष्ट आहे : दोन मित्र होते. त्यापैकीं एक खूप लड्ड, खडबडीत आणि ओबडधोबड होता. त्याचा मित्र एक दिवस त्याला म्हणाला, “ हिप्पोपॉटेमस् आहेस तूं, गड्या ! ”

असतो. पण वेळ होती परीक्षेची आणि त्याच्या तोंडांतून शब्द आले होते “तुमचं काम फत्ते होईल” म्हणून ! अशा वेळी त्याचे शाप ऐकून ध्यायचा धीर कुणाला ?

माझा एक मित्र तर परीक्षेच्या वेळी कमालीचा धर्मभोळा आणि दैववादी होत असे. तुम्ही जर त्याला सांगितलें असतें, कीं परीक्षेच्या आधीं एक तास तूं माझ्यासमोर चार कोलांच्या उड्या घे, म्हणजे खात्रीनें पास होशील; तर त्यानें सर्व लाजलजा सोडून चारच काय, पण दहा कोलांच्या उड्या तुमच्यासमोर घेतल्या असत्या ! एकदां परीक्षेला जातांना त्याच्या हातांतलें एक पुस्तक खाली पडलें, आणि नेमका त्या विषयांत नापास झाला ! झालें ! पुढच्या वेळेला परीक्षेला जातांना त्यानें आपलीं पुस्तकें इतकीं कांहीं घट्ट आवळून धरलीं होती, कीं पाहणाराला वाटलें असतें, कीं याच्या पुस्तकांना पंख आहेत, आणि यानें जर का त्यांना जरा टिळीं सोडलीं तर तीं भुरकून आकाशांत उडून जातील !

त्रिकट प्रसंगीं किंवा संकटकाळीं मनुष्याची बुद्धि कशी मूर्च्छित पडते, याचे हे सुरेख दाखले होत. एखाद्या बुवाच्या किंवा गुरूच्या नादीं जेव्हां मोठमोठे लोक लागतात, तेव्हां अज्ञ जनतेला मेष्टा अचंबा वाटतो आणि त्या बुवांत खरोखरीच कांहीं तरी अलौकिक असलें पाहिजे, असें त्यांना वाटतें. पण खरी अलौकिकता त्या बुवाच्या मोठेपणांत नसून सांसारिक दुःखामुळें म्हण किंवा महाभयंकर पापें केल्यामुळें झालेल्या मनःक्षोभामुळें म्हण, त्या बुवांच्या नादीं लागलेल्या एवंगुणविशिष्ट बड्या लोकांच्या पागलपणांत असते !

सर्व गुरूंच्या यशाची गुरुक्लिष्टी म्हणजे मानवी मनाचा दुःखलेपण होय. पण माणसांचीच गोष्ट कशाला ? संकटांत सांपडलेलीं राष्ट्रसुद्धां बुवाबाजीला बळी पडतात. अर्थात् राष्ट्रांतील कोट्यवधि लोकांना नादीं लावणाऱ्या बुवांची बुवाबाजी जरा मोठ्या प्रमाणावर आणि उच्च भूमिकेवर असते, एवढेंच. क्रांतीपूर्वीं रशियामध्यें फादर गेपन् नांवाच्या एका धर्मगुरूला रशियन् कामगारांचा प्रचंड वर्ग स्वतःचा पुढारी समजत असे. एकदां फादर गेपन्च्या पुढारीपणाखालीं लखौं रशियन् कामगार झारच्या राजवाड्यापुढें मिरवणूक घेऊन गेले; आणि ते तेथें उभे असतांना झारच्या सैनिकांनीं त्यांच्यावर गोळीबार

करून हजारों मुडदे पाडले, आणि रक्ताच्या नद्या वाहवल्या. पुढें असें बाहेर आलें कीं, फादर गेपन् हा झारचा हस्तक होता, आणि कामगारांची ती अमानुष कत्तल उडविण्याकरितां फादर गेपन्नें जाणूनबुजून त्यांना झारपुढें नेलें होतें ! हे सर्वच राष्ट्रीय बुवा अज्ञ जनांना नाहीं लावणाऱ्या इतर बुवांसारखे बदमाश असतात, असें माझें म्हणणें नाहीं. कदाचित् त्यापैकी कांहीं खरोखरच प्रामाणिक असतील. पण बदमाश बुवा आणि प्रामाणिक बुवा यांतला फरक म्हणजे, बेवडा झोंकणारा दारुड्या आणि शांपेन पिणारा दारुबाज यांतला जो फरक तोच ! तुमच्या कृत्यांचे परिणाम जर अनिष्ट होणार असतील, तर मग तुम्ही प्रामाणिक असा अगर अप्रामाणिक असा, त्याचें लोकांना काय ?

एका गृहस्थाचें एक माकड होतें. अत्यंत प्रामाणिक आणि विश्वासू होतें तें. एकदां तो गृहस्थ झोंपला असतांना त्याच्या गळ्यावर एक डांस बसून त्याला चावत होता. त्या विश्वासू माकडानें तो डांस आपल्या धन्याला चावतो आहे हें पाहून धांवत जाऊन घरांतून एक सुरा आणला, आणि सात्त्विक संतापानें त्या डांसावर वार केला. डांस मेला—पण डांसाबरोबर त्या धन्याचा गळाही काटला गेला. अत्यंत प्रामाणिक होतें तें माकड; पण त्याच्या प्रामाणिकपणामुळें फक्त त्या धन्याचा प्राण गेला, एवढेंच ! एवंच काय, बुवाबाजी ती बुवाबाजी ! मग ती बदमाश बुवाची असो. कीं प्रामाणिक बुवाची असो. आणि बुवाबाजी म्हणजे बुद्धीचा अस्त आणि भ्रमाचा उदय !

“ वडीलशाही.....”

त्या दिवशीं माझ्या शेजारी राहणाऱ्या एका गृहस्थाचा मुलगा सरळ माझ्या खोलीत शिरला. आणि संतापाने थरथरत मला सांगू लागला, “ मी काय करणार आहे ठाऊक आहे तुम्हांला, काका ! ”

त्या सहासात वर्षांच्या चिमुरड्याचा तो आवेश बघून मी थकच होऊन विचारलें,

“ काय ? ”

“ मी बाबांच्या एवढा मोठा झालों म्हणजे एक लांब काठी विकत घेऊन शोडून काढणार आहे बाबांना ! ”

“ अरे बाप रे ! ” मी उद्गारलों. त्याच्या त्या संतापाला कारणही तसेच झालें होतें. खरोखरच न्याय्य आणि सात्त्विक संताप होता त्याचा. बापानें त्याला एक काचेचा प्याला स्वयंपाकघरांतून आणावयाला सांगितलें, आणि तो आणतांना पायाला टेंच लागून तोळ गेल्यामुळें त्याच्या हातून तो पडला आणि फुटला. पेला फुटला हें खरें असलें तरी त्या मुलाचा त्यांत कांहींच अपराध नव्हता. कोणाही लहान किंवा मोठ्या माणसाच्या हातून अशा परिस्थितीत पेला फुटलाच असता. पण त्या बालकाच्या त्या ‘अपराधा’-बद्दल त्याच्या वडिलांनीं त्याला शोडपून काढलें होतें, आणि म्हणूनच त्या

मुलानें आपल्या आयुष्याची महत्वाकांक्षा म्हणजे मोठा झाल्यावर आपल्या चापाला झोडपून काढावयाचें अशी ठरविली. प्रत्येक लहान मुलाच्या शब्दांना मी असले भलतेंच महत्त्व देऊं इच्छित नाहीं. पण वरील गोष्ट एका विशिष्ट मनोवृत्तीची द्योतक म्हणून सांगितली, एवढेंच.

आपल्या मुलाच्या मनावर असल्या अन्याय्य वर्तनानें आपण काय परिणाम करित आहोंत याची बऱ्याच 'मोठ्या' माणसांना कल्पना नसते. कोंवळ्या मनोभूमिकेवर नकळत पेरलेल्या या विषयीजांचा शेवट शेवटीं व्हायचा तोच होतो. मोटेपणींसुद्धां आपल्या वडिलांविषयीं प्रच्छन्न अगर उघड अनादर आणि तिरस्कार त्यांच्या मनांत रुजून राहतो.

मुलांच्या कल्याणाकरितां आपण असें करतो असें कांहीं लोक सांगतात. पण खोल विचार करतां मला वाटतें, या जुलमी मनोवृत्तीच्या मुळाशीं मालकी हक्काची भावनाच असावी. आपल्या इतर स्थावर आणि जंगम मालमत्तेसारख्यांच आपलीं मुलें हाही एक मालमत्तेचाच प्रकार आहे, असेंच पुष्कळांना वाटतें, आणि आपल्या मालकीच्या ज्या वस्तूपासून आपणाला सुख किंवा फायदा होत नाहीं, त्या वस्तूचा साहजिकच आपणाला राग येतो. पुष्कळांना बोलतांना मी ऐकले आहे, "अहो, किती पैसा खर्च केला मी याच्या शिक्षणासाठीं ! म्हटलं याचा एकदां पगार सुरू झाला कीं आपण स्वस्थ बसले 'हरि हरि' करित !" मुलांना शिक्षण देण्याच्या मार्गें असलेला 'पवित्र' हेतु केव्हां केव्हां असा छानदारपणें उघडकीला येतो. विमा कंपनीचे हस्ते भरण्याच्या मार्गें जो 'पवित्र आणि उदात्त' हेतु असतो, तोच हा पवित्र हेतु ! माझे असें मुळींच म्हणणें नाहीं, कीं मुलांनीं आपल्या वडिलांविषयीं कुतसता दर्शवूं नये ! उलट मी असें म्हणतो, कीं त्यांनीं आपणासाठीं कांहींही केलेलें नसलें तरीही त्यांचा भार आपण आपल्या शिरावर ध्यावा. पण सध्यां मी बोलतो आहे तो कांहीं वडिलांच्या मनोवृत्तीविषयीं. आपला व्यापारी उद्देश न सांगतां मोटेपणाच्या आणि उदारहृदयत्वाच्या खोऱ्या गप्पा मारण्याची कांहींच जरूरी नाहीं.

थोर किंवा मोठ्या माणसांचीं मुलें बहुधा निर्बुद्ध आणि मुखदुर्बळ कां होतात या कोड्याचाही मला हल्लीं हल्लहळू उलगडा होऊं लागला आहे. या

मोठ्या माणसांचे सर्वच मोठे असते. तेव्हां अर्थात् यांच्या वडीलशाहीचा जुलूमही तितकाच मोठा असतो. ब्राहेरून मोठेपणा मिळाल्यामुळे घरांतली सर्व मंडळी यांना वचकून असतात, आणि मुलें तर काय ? बोलून चालून मुलेंच ती ! आपण मोठा, तेव्हां आपल्या मुलांने आपण बोलूं तें ऐकलेंच पाहिजे आणि सांगूं तें केलेंच पाहिजे, अशी या 'मोठ्यां'ची भावना असते. आणि या तत्त्वावर ते आपल्या मुलांना लहानाचे मोठे करतात. प्रत्येक क्षुल्लक गोष्टमुद्धां मुलांने आपणाला विचारूनच केली पाहिजे अशी सक्त ताकीद असल्यामुळे, स्वतंत्र विचार आणि स्वतंत्र कार्य करण्याची धमक, या दोन गोष्टींना कायमची पारखी झालेली यांची मुलें साहजिकच बावळट होतात. आणि आपण एवढा मोठा असतांना आपला मुलगा बावळट निघाळा म्हणून वाकशारांनी त्याला ब्रेजार करून त्याच्या उरल्यासुरल्या व्यक्तित्वाचा मुद्धां या मोठ्यांकडून धुव्वा उडविला जातो ! असल्या वडीलशाहीच्या अमलाखाली मुले निर्बुद्ध न निघाली तरच नवल !

आणि खरें पाहूं गेल्यास वडिलांच्या परवानगीने जगांत कुणी काय चांगलें केलें आहे ? — शहाजीला बाजूला सारूनच शिवाजीने स्वराज्याची संस्थापना केली. बापाचें घर सोडूनच शैले महाकवि झाला. आणि रुक्मिणीने जर भावाचें ऐकलें असतें तर भगवान् श्रीकृष्णाची बायको होण्याऐवजी ती शिशुपालाच्या हनानखान्यांत पडली असती !

“ आळस आणि उद्योग... ”

एका प्रख्यात आळशाची अशी गोष्ट सांगतात, कीं तो एकदां बोरें खात बसला होता, आणि बोरें तोंडांत टाकतांना एक बोर त्याच्या मिशींत अडकलें. तेव्हां समोरून जाणाऱ्या एका गृहस्थाला त्यानें हांक मारली आणि “ माझ्या मिशींतलें हें बोर जरा तोंडांत टकला हो ! ” म्हणून विनंती केली !

मला वाटते जगांतल्या सर्व आळशांनीं या गृहस्थाला आपला गुरु करावा आणि ‘ आळशांचा राजा ’ अशी पदवी त्याला बहाल करावी ! मी तरी त्याला आदर्श आळशी समजतो. आणि मला त्याचें साभिमान कौतुक वाटते.

माझे तर ठाम मत आहे, कीं जगाचा खरा उद्धार आळशांच्याच हातून होतो. आणि त्याचीं कारणें अगदीं सरळ आहेत. उद्योगी लोक आपल्या उद्योगांत इतके चूर असतात कीं, जगाचा विचार करावयाला त्यांना वेळच मिळत नाही. जगाचाच काय, पण कांहीं उद्योगी पुरुषांना स्वतःच्या घरासंबंधी विचार करावयाला फुरसद नसते. माझ्या माहितीचा एक गृहस्थ सकाळीं पहाटेला जातो, आणि बऱ्याच रात्री घरी येतो. त्यामुळे गंमत अशी झाली आहे, कीं त्याची स्वतःचीं मुलें त्याला जवळजवळ ओळखतसुद्धां नाहीत ! आणि त्यालासुद्धां आपल्या सर्व मुलांची माहिती आहे कीं नाही, कुणास पूजक !

पूर्वीं मला कुणीं आळशी म्हटलें कीं मनस्वी राग येत असे, आणि मी आळशी कसा नाहीं हें सिद्ध करण्यासाठीं मी माझी शिकस्त करीत असें. पण आतां मात्र जर मला कोणीं आळशी म्हटलें तर मी अभिमानानें सांगतों, “ होय, मी आळशी आहे. आणि मला त्याचा अभिमान वाटतो ! ”

कारण एखाद्याला लोक जेव्हां आळशी म्हणतात, तेव्हां त्याचा अर्थ एवढाच असतो, कीं ज्याच्या शरीराची हालचाल चालूं नसते तो आळशी, आणि ज्याचे हातपाय खूप धडपडत असतात तो उद्योगी ! एका सुप्रसिद्ध नाटककाराची कांहीं लोकांनीं मला अशी आख्यायिका सांगितली, कीं तो चार-चार आठ-आठ दिवस नुसता त्रिछान्यांत लोळत असे. आणि मग एखादे दिवशीं उठून एक-दोन प्रवेश खरडीत असे. ही गोष्ट सांगणाऱ्या लोकांनीं शहाणपणाचा आव आणून वर आणखी अशी मखलाशी केली कीं, “ एवढा मोठा प्रतिभासंपन्न लेखक, पण उभ्या गांवाचा आळशी, बुवा ! ”

मीं मनांत म्हटलें, तो कांहीं आळशी नाहीं; पण तुम्हीं मात्र उभ्या गांवचे मूर्खेशिरोमणी आहां ! तो त्रिछान्यांत पडून राहात असे म्हणून आळशी ! पण त्याला आळशी म्हणणाऱ्या उद्योग्यांना एवढें कळत नव्हतें, कीं खऱ्या प्रतिभासंपन्न लेखकाला खरोखरच आठ-आठ दिवस विचार करीत तडफडावें लागतें, तेव्हांच त्याच्या हातून एखादा सुंदर आणि अद्वितीय प्रवेश लिहिला जातो. तो जेव्हां एक-दोन तासांत कांहीं तरी कागदावर लिहून काढीत असे, तेव्हां हे लोक त्याला उद्योगी समजत. उघडच आहे, कारण लिहिण्यामध्ये शारीरिक हालचाल होत असे. म्हणून तो उद्योग ! आणि मेंदूची हालचाल म्हणजे आळस

उद्योगाच्या या कल्पनेची थट्टा करण्याकरिता लिहिलेली सुप्रसिद्ध गोष्ट जरी सर्वपरिचित असली तरी छानदार आहे :

एका जांबव्याला त्याच्या सासऱ्यानें सांगितलें,

“ जांबईबुवा, असं आळशासारखं वसून राहूं नये. माणसानं नेहमीं उद्योग करीत राहावं. ”

“ वरं आहे. ” जांबईबुवा म्हणाले.

दुसऱ्या दिवशीं जांबईबुवांनीं एक कुदळ घेतली, आणि सासऱ्याच्या

घराची एक एक भित हळुहळू पाडावयाला सुरुवात केली. सासऱ्याने हें पाहिल्यावर जेव्हां विचारलें, “ जांवईबुवा, हें चालवलें आहे काय तुम्हीं ! ”

“ उद्योग ! ” जांवईबुवा शातपणें म्हणाले.

उद्योगी पुरुषसिंहाच्या घरी लक्ष्मी चालत येते असें पंडित लोक म्हणतात. पाहिली गोष्ट अशी की, लक्ष्मीसारख्या चंचल आणि ऐहिक गोष्टीसाठीं उद्योग करण्यांत पुरुषसिंहांनी आपला वेळ घालवावा हें पंडितांच्या दृष्टीनें सुद्धां मला कसेसेंच वाटतें. अगदींच अनुदात्त आणि प्राकृत ध्येय हें !—

आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे सध्यांची समाजव्यवस्था जेव्हां मी डोळे उघडून पाहतों, तेव्हा ‘ उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी ’ हें तत्त्व अजिघात खोटें आहे, अशी माझी बालंबाल खात्री पटते. माझ्या दृष्टीला उद्योगी पुरुषसिंहांची पोटे पाठीला लागलेली दिसतात; आणि पैसेवाले, निरुद्योगी पुरुषहत्ती मात्र आपले लंबोदर गोंजारीत गादीवर पडलेले दिसतात ! भरल्या पोटावर टेंकर देत एखादा पंडित मरमर काम करूनहि उपवासानें वळवळणाऱ्या मजुराला, जर वरील तत्त्व समजावून देऊं लागला, तर मला वाटतें, मजुरी करणारा तो पुरुषसिंह या पंडितांचें गडस्थळ फोडल्याशिवाय राहणार नाही !

“ स्त्रिया आणि पुरुष... ”

ब्रायकोला मारण्याचा हक्क आहे किंवा नाही, हा प्रश्न परवां एका खटल्यांत उपस्थित झाला होता. आणि न्यायाधीशाने आपल्या निकालांत असे उद्गार काढले की केव्हां केव्हां ब्रायकोला मारल्याशिवाय गत्यंतरच नसते. तेव्हां वेळी प्रसंगी नवऱ्याने आपल्या ब्रायकोला चार फटके लगावले तर कांहीं हरकत नाही ! हा निकाल लागल्यावर वेळी अवेळी स्त्रियांचा कैवार घेणाऱ्या कांहीं पुरुषांनी त्या न्यायाधीशावर मोठा गहजब चालविला आहे. या स्त्रियांच्य कैवाऱ्यांचा मला मनस्वी संताप येतो. स्वतःच्या पुरुषजातीचा अभिमान बाजूला ठेवून या नसत्या उठाठेवी करावयाला यांना सांगतो कोण ! आणि स्त्रियांना तर मी बजावून सांगतो की, “ ब्रायानो, स्वतःच्या जातीशी बेइमान होणाऱ्या या प्राण्यांवर मुळीच विश्वास ठेवू नका ! स्वतःला काय पाहिजे असेल ते स्वतःच मिळवा. तुम्हांला ‘ देवता ’ ‘ देवत ! ’ म्हणून डोक्यावर घेऊन नाचणारे हे लोक जर का तुम्ही माणसांसारख्या वागू लागलां, तर देवतांसारख्या तुम्ही वागत नाही म्हणून लगेच तुम्हांला पायांखाली चिरडण्यास कमी करणार नाहीत ! ”

ब्रायकोला मारण्यासंबंधीच्या प्रश्नावर मी खूप नवऱ्यांच्या मुलाखती घेतल्या; आणि शेंकडा नव्याणव नवरे त्या न्यायाधीशाच्याच बाजूचे आहेत,

असें मला आढळून आलें. अशिक्षित बायकांचे नवरे म्हणतात, कीं आपल्या बायकांना 'चवदाव्या रत्ना'चा उपयोग केल्याशिवाय कांहीं गोष्टी मुळीं कळतच नाहीत ! सुशिक्षित बायकांच्या नवऱ्यांची अशी तक्रार आहे, कीं अशिक्षित बायकांचे सर्व गुणावगुण आपल्या बायकांत असतातच, पण आणखी सुशिक्षितपणाचा बोजा त्यांच्या डोक्यावर असल्यामुळे त्यांच्या माना जग अधिक ताठरलेल्या असतात, म्हणून चारदोन फटक्यांचा उपयोग केल्याशिवाय त्या नरम येत नाहीत. अर्थात् हीं नवऱ्यांचीं मते आहेत; माझीं नव्हेत.

माझे असें प्रांजळ मत आहे, कीं ज्याप्रमाणें पुनर्विवाहाच्या बाबतींत पुरुषांनींच एक बायको मेल्यावर दुसरी करूं नये, असें न म्हणतां पुरुषांप्रमाणेंच स्त्रियांनासुद्धां एका पतीच्या निधनानंतर दुसरा पति करावयाचा हक्क असावा, असें कांहीं सुधारक लोक म्हणतात; त्याप्रमाणेंच बायकोला मारण्याचा पुरुषांचा हक्क काढून घेण्यापेक्षां स्त्रियांनाच नवऱ्याला केव्हां केव्हां बडवून काढण्याचा हक्क द्यावा म्हणजे झालें ! पुरुषांचे हक्क कमी करण्यापेक्षां स्त्रियांचेच हक्क वाढवावे, हे केव्हांही उत्तम.

खरें बोलावयाचें म्हणजे स्त्रियांत आणि पुरुषांत मी भेदाभेद करूं इच्छित नाहीं. यावर कांहीं नर शास्त्रज्ञाचा आधार घेऊन सांगतात, कीं स्त्रियांच्या मेंदूचें वजन पुरुषांच्या मेंदूपेक्षां कमी असतें. मग पुरुषांची बरोबरी स्त्रिया कशी करणार ! त्यावर मी म्हणेन, कीं पुरुषांना जर बुद्धिमत्तेची देणगी अधिक असेल, तर स्त्रियांच्या उपजत प्रेरणा अधिक तल्लख असतात. एकूण एकीकडची उणीव दुसरीकडे भरून निघते.

बुद्धीच्या साहाय्यानें उकलतां येत नाही म्हणूनच "स्त्रीत्वभाव म्हणजे एक कोडे आहे," असें कांहीं पुरुष म्हणत असावे. पुरुष कशाला ? बऱ्याच स्त्रियासुद्धां नेहमीं म्हणतात, कीं पुरुषांना बायकांचा स्वभाव कळतच नाहीं मुळीं ! खरें आहे. कसा कळणार ! पुरुषांचा जीवितक्रम बुद्धीच्या सरळ रेषांत चालत असतो, तर स्त्रियांचें जीवन भावनांच्या वर्तुळांत फिरत असतें. त्याचा थांग लागणें खरोखरीच कठीण ! स्त्रीत्वभावाचें वैशिष्ट्य दाखविणारीं कांहीं मजेदार उदाहरणें मला आठवतात. त्यांतला परस्परविरोध विचार करण्या-

सारखा आहे. दिसावयाला सुंदर असलेल्या एका स्त्रीलेखिकेने कोठे तरी लिहिले आहे, की सौंदर्य ही सत्याची भाषा आहे. तिचे म्हणणे असे दिसते की जे जे सुंदर असेल ते ते सत्य असलेच पाहिजे. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे एखादी स्त्री जर सुंदर दिसत असेल तर ती सत्यपूर्ण, म्हणजे अंतःकरणानेही चांगलीच असली पाहिजे. असे जर असेल, तर स्वतःच्या सौंदर्याचे फांस टाकून केवळ आपल्या चैनीकरिता शेंकडों पुरुषांचा बळी घेणारी जगद्विख्यात स्वरूपसम्राज्ञी क्लिओपात्रा ही सत्याची पुतळी ठरेल ! मात्र यावरून कुरूप बायकाच अंतःकरणाने चांगल्या असतात अशा मताचा मी आहे, असा कोणी चुकूनसुद्धा तर्क करू नये. पुष्कळच वार्डेट दिसणाऱ्या बायकांच्या तोंडून मी ऐकले आहे, की, “ हो, हो, तुम्हां पुरुषांना नेहमी ब्राह्मसौंदर्यच आवडते. अंतःकरणाची तुम्हांला मुळीच किंमत नाही ! ” आम्हांला सौंदर्य आवडते, हे मी सपशेल कबूल करतो. पण मी असे विचारतो, की चेहरा कुरूप असला की अंतःकरण चांगलेच असते याला पुरावा काय ? अंतःकरणाचा पत्ता लागल्यावर मग पाहू पुढे काय करावयाचे ते ! तोंपर्यंत तर ब्राह्मसौंदर्यात आनंद मानावयाला कांही हरकत नाही ना ? जसा सुंदर चेहरा ही सत्यपूर्ण-तेची इमी नव्हे, त्याचप्रमाणे कुरूप मुखडा म्हणजेही उदात्त हृदयाची साक्ष नाही. सुंदर स्त्रीच्या मते सौंदर्य म्हणजे सत्याची भाषा; आणि कुरूप कामिनीचा अट्टाहास, की माझे अंतःकरण सोडवळ आहे ! स्त्रियांचेच जर आपसांत एकमत नाही, तर मग “ आमचा स्वभाव तुम्हांला कळतच नाही ! ” असे स्त्रियांनी तरी पुरुषांना म्हणण्यांत काय अर्थ ?

१५

“ स्त्रियांचे कैवारी ... ”

पृथ्वीच्या पाठीवर अनेक आश्चर्ये आहेत. त्यांपैकीच काहीं काहीं प्राण्यांच्या शरीराचे काहीं विचित्र भाग पाहून पूर्वी मला फार आश्चर्य वाटे. उदाहरणार्थ, बैलाच्या मानेवरचे कोळें, किंवा बोकडाच्या मानेखाली असलेला अजागलस्तन. पण हल्ली मला त्यांचे आश्चर्य वाटेनासे झाले आहे. कारण हल्ली मी काहीं माणसे पाहिली, तींसुद्धां स्वतःच्या डोक्यावर किंवा मानेवर निरनिराळ्या प्रकारचे निरुपयोगी त्रोजे घेऊन फिरत असतात. कुर्णा सनातनधर्माच्या रक्षणाचा बोजा पाटुंगळीला बांधलेला असतो, तर कुणी स्त्रीजातीच्या कैवाराचे ओझे डोक्यावर घेऊन फिरत असतो !

मागे मी लिहिलेच आहे, की या स्त्रियांच्या कैवऱ्यांचा मला मनस्वी संताप येतो म्हणून. त्यांपैकी काहीं प्रामाणिक मूर्ख असतात, तर काहीं धूर्त ढोंगी असतात. त्यांच्या या कैवाराच्या मागे हेतु काय असतात याचा विचार करण्यासारखा आहे. पुनर्विवाहाचा किंवा घटस्फोटाचा प्रश्न घ्या. घटस्फोटाचा आपला विरोध दर्शवितांना हे ढोंगी कैवारी असे दाखवितील, की हिंदु स्त्रिया म्हणजे पवित्र देवता त्या. त्या जर एक नवरा सोडून दुसऱ्याशी लग्न करू लागल्या तर हिंदु स्त्रीच्या डोक्याभोंवतालचे तेजोवलय नाहीसे होईल ! आपला नवरा कसाही असला, तरी त्याच्या पायाशीच स्वर्ग आहे,

असें समजून बळवेसारखें त्याला चिकटून राहण्यांतच मोठेपणा आहे, असा उदात्त उपदेश ते स्त्रियांना करतात. पण या दोंग्यांच्या खऱ्या भावना निराळ्याच असतात. स्त्री ही पुरुषाच्या मालकीची एक वस्तु आहे, आणि पुरुषाला ती नको झाली, तर फार तर तिला तो अडगळीत टाकून ठेवील ! पण तिनें स्वतःला स्वतंत्र व्यक्तित्व आहे असें दाखवून आपल्या मालकाला सोडून जाण्याचें म्हणजे काय ? हीच नीच आणि आप्पलपोटी भावना या लोकांच्या विरोधाच्या मुळाशीं असते, आणि ती भावना अगदीं साहजिकच आहे. आर्थिक स्वातंत्र्य नसलेल्या स्त्रीला कळत अगर नकळत पुरुषाची मालकी कबूल करावीच लागते. पण तसें स्पष्ट न सांगतां हिंदु स्त्रीच्या पावित्र्याच्या आणि उदात्तपणाच्या गोष्टी हे लाक सांगतात, त्याचा संताप येतो. खरें पाहूं गेल्यास कोट्यवधि हिंदुधर्मीयांपैकीं शेंकडा चार किंवा पांच टक्के असलेल्या पांढरपेशा वर्गांत फक्त घटस्फोट नाही. बाकी उरलेल्या पंच्याण्व टक्के खालच्या वर्गांत, स्त्रीवर्ग स्वतःच्या श्रमांवर पैसे मिळविण्यास समर्थ असल्यामुळे, राजरोस काडीमोडीचा प्रकार चालू आहे. हिंदु धर्माच्या उदात्तत्वाचा आणि पावित्र्याचा या महात्म्यांचा अभिमान या पंच्याण्व टक्के लोकांच्या बाबतीत जातो कोठें ? आणि घटस्फोटांमुळे जर सामाजिक अवनति होणार असेल, तर ज्या धर्मांतल्या शेंकडा पंच्याण्व लोकांत हा प्रकार चालू आहे, तो धर्म उदात्त आणि पवित्र कसा ? पण स्त्रियांचें हे उदात्त कैवारी या सर्व गोष्टी आपल्या सोयीप्रमाणें विसरून जातात. म्हणूनच त्यांना मी धूर्त दोंगी म्हणतो. आम्हीसुद्धां स्त्रियांच्या बाबतीत सुधारणेच्या कांहीं विरुद्ध नाही, असेंही हे लोक केव्हां केव्हा ठांसून सांगतात. आणि त्यांचा हा सुधारणेचा अभिमान केव्हां केव्हां इतक्या थराला जातो, कीं सर्व जनप्रवाद आणि लोकनिंदा सहन करून स्त्रियांचे हे खंदे शिल्लेदार स्त्रियांनीं सुद्धां उन्हातान्हांतून चालतांना जोडे वापरवे व पावसापाण्यांत छन्या घ्याव्या, अशीं क्रांतिकारक मतें छातीठोकपणें प्रतिपादन करतात !

या दोंग्यांपेक्षां प्रामाणिकपणें मूर्ख म्हणून वर उल्लेखिलेल्या स्त्रियांच्या कैवाऱ्यांची स्थिति निराळी असते. त्यांना खरोखर स्त्रियांचें काय होईल आणि कसें होईल, याची अहोरात्र काळजी लागलेली असते. घटस्फोटाचा कायदा पास झाला, तर सर्व लग्न झालेल्या स्त्रिया आपआपल्या नवऱ्यांना सोडून

पळून जातील, आणि या घटस्फुटीत स्त्रियांचे घोळकेच्या घोळके रस्त्यांतून इतस्ततः भटकतांना दिसतील, असें यांना प्रामाणिकपणें वाटतें ! त्याचप्रमाणें कुलीन स्त्रियांनीं रंगभूमीवर कामें करावीं, हीं मतें जर समाजांत प्रसृत झालीं, तर प्रत्येक कुलीन स्त्रीला गचांडी धरून रंगभूमीवर खेंचण्यांत येईल, या भीतीनें या लोकांच्या पोटांत गोळा येतो. आणि आपल्या दीन, कुलीन बायकोचा “ हे चांडाळ मला रंगभूमीवर ओढून नेत आहेत, मला बांचवा हो ! ” असा आर्त करुण स्वर यांच्या कानांत घुमूं लागतो ! या लोकांच्या शोचनीय स्थितीची मला खरोखरच दया येते !

या सालस प्राण्यांना एवढेंच कळत नाहीं, कीं ज्या कुलीन स्त्रीला रंगभूमीवर काम करावयाची खरोखरच इच्छा आहे, तिला जर विघडावयाचेंच असेल तर ती रंगभूमीवर न येतांमुद्धा विघडेलच. यावर हे लोक असें म्हणतात, कीं रंगभूमीवर पुरुषांशीं स्त्रियांचा निकट संबंध येत असल्यामुळे तेथें त्यांचें चारित्र्य गमावण्याचा अधिक संभव आहे. मी म्हणतों, या लोकांनीं याहीपुढें जाऊन असें म्हणावें, कीं जेथें जेथें म्हणून स्त्रियांचा पुरुषांशीं संबंध येतो, असे सर्व धंदे स्त्रियांना बंद करावेत. इतकेंच नव्हे, तर शक्य असल्यास पृथ्वीसारखाच दुसरा गोल शोधून काढून त्यावर दुनियें-तल्या झाडून सर्व स्त्रियांची एक वसाहत करावी व पृथ्वीच्या पाठीवर फक्त पुरुषांनींच राहावें !

“ निःपक्षपाती मतें..... ”

कांहीं दिवसांपूर्वी घरांची भाडीं कमी करावीं, अशी एक चळवळ मुंबईत सुरू झाली होती, त्या वेळीं त्या चळवळीचे एक पुढारी माझ्याकडे येऊन म्हणाले, “ तुमचं अगदीं निःपक्षपाती मत द्या बुवा या विषयवर. ”

मी म्हटले, “ मी निःपक्षपाती मत मुळींच देणार नाहीं. मी धडधडीत पक्षपाती मत देणार; आणि ज्या अर्थी मी भाड्याच्या घरांत राहतों, त्या अर्थी भाडीं नुसतीं कमी करावीं इतकेंच नव्हे तर शक्य असल्यास भाडीं घेऊंच नयेत, असें माझे ठाम मत आहे ! ”

हो, उगाच निःपक्षपातीपणाचें टोंग कशाला ? खरें पाहूं गेल्यास कुणी कधींच निःपक्षपाती मत देत नाहीं. प्रत्येक प्रश्नावर आपलें मत बनवितांना आपली कळत अगर नकळत स्वहितावर दृष्टि असतेच. आणि केव्हां केव्हां यांत स्वार्थाचा किंवा टोंगीपणाचा खरोखरच प्रश्न नसतो. आपण अगदीं प्रामाणिकपणें निःपक्षपाती होण्याचा प्रयत्न करीत असतो, आणि आपण स्वार्थी विचार करीत नाहीं, याची आपणाला पूर्ण खात्री वाटत असते. तरी पण आपला स्वपक्षपात केव्हां केव्हां वर डोकावतोच. म्हणूनच मी म्हणतो, कीं केव्हां-केव्हां नकळत आपली स्वहितावर दृष्टि असते.

मला स्वतःची एक गोष्ट आठवते. आमचे गणूकाका फार आजारी होते.

आणि त्यांच्या शुश्रूषेचा बराचसा भाग माझ्यावर पडला होता. मी अगदी थकून गेलो होतो. शेवटी ते एकदां बरे झाले, आणि हवा पालटण्यासाठी त्यांनी लोणावळ्याला किंवा दुसऱ्या कुठल्या तरी हवेच्या ठिकाणी जावे, असे डॉक्टरांनी सांगितले. तेव्हा लोणावळ्याला जावयाचा त्यांना मो फार आग्रह करू लागलो. आणखी चार-आठ दिवसांनी जाईन, असे ते म्हणत होते. पण मी त्यांना लगेच निघायला सांगत होतो. त्यांनी तेथे लवकर जाऊन खूप दिवस राहावे, म्हणजे त्यांना बरे वाटेल, असे खरोखरच मला वाटत होते. आणि म्हणूनच त्यांना मी आग्रह करित होतो. पण ते निघून गेल्यावर मला किंचित् असा भास होऊ लागला, की त्यांना एवढा आग्रह करण्यांत केवळ त्यांचेच हित माझ्या डोळ्यांसमोर होते असे नाही. ते एकदां लवकर गेले म्हणजे मलाही थोडा विसावा मिळेल, ही थोडी तरी स्वहिताची भावना त्या आग्रहाच्या मुळाशी असावी. मला वाटते, ती होतीच. पण त्यांत लाज वाटण्यासारखे कांहींच नाही. स्वतःच्या शरीरांतून स्वतः फुटून बाहेर पडणे कुणालाही शक्य नाही. आणि त्यामुळे आपल्या प्रत्येक विचारावर आणि आचारावर आत्मीयत्वाची थोडीबहुत छटा पडावयाचीच. स्वतःला सोडून आपण विचार तरी कसा करणार ?

पण अशी ही परिस्थिती असतांनासुद्धां आम्ही स्वहिताचा किंवा स्वतःच्या वर्गाच्या हिताचा मुळीच विचार न करतां अगदी निःपक्षपाती मते देतो, असे सर्व जगाला ओरडून सांगणारे महात्मे जगांत किती तरी आहेत. अशा एका महात्म्यावर अत्यंत मार्मिक टीका असलेले एक सुंदर व्यंगचित्र माझ्या एकदां पाहण्यांत आले होते. त्यांतला विषय मोठा मजेदार होता. एक काळाकभिन्न पाण्याचा डोह चितारला होता, आणि त्याला 'दुर्दशा' असे नांव दिले होते. त्या डोहांत एक शिडी असून तिच्या बऱ्याचशा खालच्या बायच्या डोहाच्या पाण्यांत बुडालेला होत्या शिडीच्या अगदी तळाला एक मजूर उभा असून त्याच्या शरीराचा सर्व भाग पाण्यांत बुडालेला आणि फक्त डोकें तेवढे पाण्याच्या बाहेर होते. त्या मजुराच्या वर एक मध्यमवर्गीय मनुष्य उभा असून, त्याच्याही वर शिडीच्या वरच्या टोकाला धरून एक गलेलह श्रीमंत मनुष्य उभा होता. आणि या सर्वांकडे पाहात एक निःपक्षपाती

महात्मा व्याख्यान देत होता, कीं “ बाबांनो, सर्वे जग दुर्दशेच्या तडाख्यांत सांपडले आहे. तेव्हां सर्वोनीं - श्रीमंतांनीं, गरीबांनीं - सारखाच स्वार्थत्याग करायला तयार झाले पाहिजे. अगदीं कांहीं एक पक्षपात न करतां मी सांगतो, कीं तुम्ही प्रत्येकाने फक्त एकच पायरी खाली उतरा ! ”

किती निःपक्षपाती निकाल ! श्रीमंतांनैही एकच पायरी खाली यावयाचें. मध्यमवर्गीयांनैही एकच पायरी. आणि गरीबांनैही एकच ! या निकालाचा परिणाम मात्र एवढाच होणार होता, कीं श्रीमंत मनुष्य एक पायरी खाली आला, तरी वरच्या वर सुरक्षित राहात होता. मध्यमवर्गीयांचे एक पायरी खाली आल्यामुळे पाय पाण्यांत बुडत होते. आणि गरीब मात्र एक पायरी खाली आल्याबरोबर डोकेंही पाण्याखाली बुडून जीवानीशीं मरत होता ! तरी पण असल्या निःपक्षपाती महात्म्याचे पोवाडे गाणारे हरीचे लाल जगांत काय थोडे आहेत !

१७

“ बदल आणि वाढ.....”

गलिंहरच्या प्रवासाचे पुस्तक पुन्हा एकदां मी हल्लीं वाचीत असतां एक विचित्र कल्पना माझ्या डोक्यांत आली. लिलिपुट्चे रहिवासी माणसाच्या आंगठ्याएवढे असून त्यांच्यापैकीं दोघे दोघे गलिंहरच्या तळहातावर उभे राहून नाचूंवागडूं शकत असत. तुमच्या-आमच्यासारखा एक साधा मनुष्यप्राणी गलिंहर म्हणजे त्यांच्या दृष्टीनें एक अजस्र पर्वतप्राय धूड होतें ! तोच गालेव्हर जेव्हां ब्रॉडिग्नॅगमध्ये गेला तेव्हां तिकडच्या एकएका डोंगराएवढ्या मोट्या रहिवाशाच्या तळहातावर बाहुलीसारखा खेळवला जाऊं लागला ! लिलिपुट्च्या रहिवाशाच्या दृष्टीनें जो पर्वतप्राय प्राणी, तोच ब्रॉडिग्नॅगच्या नागरिकांसमोर एखाद्या बाहुलीसारखा दिसूं लागला ! एकाच मनुष्यप्राण्याविषयीं अशा कमाळीच्या परस्परविरुद्ध कल्पना कां ? माझ्या डोक्यांत विचित्र विचार आला तो हाच.

आपले सर्व विचार, आपल्या सर्व कल्पना एका प्रकारें सापेक्ष असतात; ही सापेक्षता स्थलविशेषामुळें असो, कीं कालविशेषामुळेंच असो. आगगाडी-तल्या मनुष्याला झाडें धांवतांना दिसतात, आणि जमिनीवरच्या मनुष्याला आगगाडी धांवते आहे, असें वाटतें ! हा फरक स्थलविशेषामुळें झाला. कालविशेषाचीही तीच गममत ! आमचे वेदकालीन ऋषिवर्य गोमांस मिटक्या मारीत खात असत, आणि कांहीं कालानंतर हेच वार्य लोक अहिंसा हाच परमोच्च धर्म असा कंठघोष करूं लागले ! मग सत्य, सत्य, त्रिकालाबाधित सत्य तें राहिलें कुठें ?

माझ्या मते त्रिकालाबाधित सत्य हें एक प्रचंड टोंग आहे. सर्व विश्वांतील अपुरेपू, त्याचप्रमाणें काळ हा गतिमान् आहे. आणि गतिमान् असणें, सारखें बदलत असणें म्हणजेच जिवंतपणा. फक्त मेलेलीं मदीं त्रिकालाबाधित एकाच स्थितींत राहत'त !

मला जेव्हां कोणी म्हणतात, कीं “ किती चंचल आहेस तूं ! काल तसं म्हणत होतास, आणि आज असं म्हणतो आहेस ! ” तेव्हां मी त्यांना उत्तर देतो कीं “ दोस्त हो, कालच मी गुळगुळीत दाढी केली होती, त्याच ठिकाणीं आज पाहा किती राठ खुंट वाढले आहेत ! निसर्ग जर इतका चंचल आहे, तर म्यां पामराची काय कथा ! शरीराची जशी वाढ होते, तशीच मनाचीही होते. त्याला माझा नाइलाज आहे. ”

मनःस्थैर्याचें नेहमींचें उदाहरण म्हणजे श्रीरामचंद्राचें. तो म्हणे एकपत्नी होता. त्याच्या त्या व्रत्ताविरुद्ध माझे कांहींच म्हणणें नाहीं. पण लोक जेव्हां सांगतात, कीं एका सीतेखेरीज तो दुसऱ्या कुठच्याही स्त्रीच्या मुखाकडे पाहात नसे, इतर स्त्रियांच्या फक्त पायांच्या नखांकडे त्याची दृष्टि असे, तेव्हां मला त्याची अत्यंत चीड येते. काय हा सबंध स्त्रीजातीचा अपमान ! सीता असेल सुंदर, म्हणून बाकीच्या स्त्रियांचे चेहरे बघण्याच्याही लायकीचे नाहींत वाटतं ! एक तर रामाचा स्वतःवर विश्वास नसावा, किंवा त्याची सौंदर्यदृष्टि अत्यंत कोती असावी. अनंत प्रकारचें स्त्रीसौंदर्य जगांत विखुरलें आहे. कुणाची सरळ नासिका, तर कुणाचे कुरळे केंस, कुणाची आरक्त कांति, तर कुणाचे रेखीव ओंठ, अशा तऱ्हेच्या विविध सुंदरतेच्या निरीक्षणानें स्वतःचं सौंदर्यदृष्टी विशाल करावयाची, कीं येऊन जाऊन नुसतीं पायांचीं मळकट नरें पाहात राहावयाचें ?—

अर्थाद् मनुष्य सारखा बदलत राहावा, असें जेव्हां मी म्हणतो तेव्हां बदलत राहावा म्हणजे वाटेल तसा बदलत राहावा, असा त्याचा अर्थ नव्हे. मनुष्यांत होणारा प्रत्येक बदल हा वाढीचा किंवा प्रगतीचा निदर्शक असला पाहिजे. नाहीं तर आमचे गणूकाका माझीं हीं मते ऐकायचे, आणि काल उसने दिलेले दहा रुपये मी मागायला गेलों म्हणजे म्हणायचे, कीं “ कालचा गणूकाक आज बदलला. तुझे पैसे मिळायचे नाहींत ! ”

१८

“ प्रेम आणि विवाह.... ”

प्रेमोत्तर विवाह की विवाहोत्तर प्रेम, असला एक वाद मार्गे माझ्या कानांवर आला होता. हा वाद उकरून काढणाऱ्यांच्या मूर्खपणाचा मला ठावच लागत नाही ! प्रेम आणि विवाह ! संबंध काय अर्थाअर्थी या दोघांचा ! प्रेम असेल तर विवाह केलाच पाहिजे आणि विवाह केला तर प्रेम केलेंच पाहिजे असा कांहीं सिद्धान्त नाही. प्रेम ही एक विशिष्ट मनः-स्थिति आहे, आणि विवाह हा एक सामाजिक व्यवहार आहे.

मी तर दुसऱ्या टोंकाला जाऊन असें म्हणतो, की एकाद्या व्यक्तीवर जर आपलें निरतिशय प्रेम असेल तर त्या व्यक्तीशीं कधीही विवाह करूं नये; आणि विवाह करावयाचाच असेल तर अगोदर खात्री करून घ्यावी, की त्या व्यक्तीवरचें आपलें प्रेम ओसरून गेलें आहे ! माझा हा विचित्र सिद्धान्त ऐकून पुष्कळांना हंसू लोटेल, पण त्यांत हंसण्यासारखें कांहींच नाही. खोटें वाटत असेल, तर आणा एखाद्या प्रेमी माणसाला माझ्याजवळ, आणि विचारा त्याला, की “ तुझं अमुक अमुक स्त्रीवर प्रेम आहे ना ? मग तिच्याशीं विवाह करून तुझ्यासाठीं तिनं भात उकडावा, धुणीभांडीं करावी आणि पोतेरं काढावं हें तुला आवडेल का ? खरं सांग. कारण विवाह हा एक व्यवहार आहे आणि त्यांत या आणखी असल्या अनेक गोष्टी येणारच. बोल, करतोस का तिच्याशीं विवाह ! ”

माझी खात्री आहे, कीं तो प्रेमवेडा माणूस क्षणभर तरी बावरेल आणि ' नाही ' असेंच उत्तर देईल. आणि त्यानें तसें उत्तर दिलें नाहीं तर तो प्रेमवेडाच नव्हे !

याच्या उलट एखाद्या विवाहित माणसाला विचारा, कीं " ए बाबा, तूं आपल्या बायकोवर प्रेम करतोस ना ? मग तिला पोरान्च्या खस्ता काढायला, आणि खरकटीं ताटं उचलायला काय लावतोस ? " तो म्हणेल, कीं " तुमचं प्रेम वगैरे सर्व ठीक आहे, पण पोटांत अन्न गेल्याशिवाय तें कांहीं आपणाला सुचत नाहीं, बुवा ! "

खरी गोष्ट अशी आहे, कीं ' प्रेम, प्रेम ' ज्याला म्हणतात ती एक शरीर-विकृति (Pathology) आहे. एक प्रकारच्या वेडाची लहर आहे. अर्थात् फार सुंदर वेड आहे तें, तरी पण वेडच. आणि तें वेड असल्यामुळे व्यवहारांत त्याला जागा नाही. म्हणूनच मी म्हणतो, कीं एखाद्या व्यक्तीवर आपलें फार प्रेम असलें तर तिच्याशीं विवाह करूं नये. तें प्रेम ओसरण्याची वाट पाहावी आणि तें ओसरून प्रेमाची जागा मैत्रीनें पटकावली, मगच विवाह करावा. कारण विवाहासारख्या व्यवहाराला मैत्रीचाच चिरकालीन पाया हवा. प्रेमाची उन्मादावस्था ओसरून विशुद्ध मैत्रीचा जर उदय होणार नसेल, तर विवाह ही एक असह्य वेडी होईल.

कारण मैत्री ही नेहमीं सकारण असते. उगाच मनांत कांहीं तरी एखादा विकार उद्भवून आपण कुणार्शीं मैत्री करित नाहीं. दोन माणसांच्या मनांमध्ये एक कांहीं तरी विशिष्ट दुवा निर्माण होतो—मग तो समान ध्येयाचा असो किंवा दोघांनाही आवडणाऱ्या एखाद्या उदात्त कार्याचा असो—आणि हा दुवा विचारावर—विकारावर नव्हे—अधिष्ठित झालेला असल्यामुळे अभंग आणि चिरकालीन असतो.

नुमता प्रेमोत्तर विवाह केला, आणि प्रेमाची उन्मादावस्था ओसरून तिच्या जागीं अखंड मैत्री निर्माण झाली नाहीं, तर तो विवाह म्हणजे एक तिरस्करणीय अशी अवस्था होईल. आणि सध्यांच्या समाजरचनेंत जेथें विवाहानें स्त्री ही एक पुरुषाच्या मालकीची वस्तु होते, तेथें तर असला विवाह म्हणजे, ज्योड या प्रख्यात तत्त्ववेत्त्याच्या प्रखर भाषेत बोलावयाचें

तर वेश्यावृत्तीची एक सुधारलेली आवृत्ति होईल. कारण ज्योड् म्हणतो, कीं मैत्रीच्या अभावीं केवळ विवाहामुळे ज्या स्त्रीला एखाद्या पुरुषाजवळ राहावें लागतें, त्या स्त्रीची अवस्था वेश्येहूनही वाईट आहे. असले विवाह आणि वेश्यावृत्ति यांतला फरक ज्योड्नें अत्यंत जळजळीत शब्दांत सांगितला आहे. तो म्हणतो, कीं वेश्यावृत्तींत एक स्त्री अनेक पुरुषांना आपलें शरीर कांहीं ठराविक वेळापुरतें विकते, पण वरील प्रकारच्या विवाहसंबंधांत एक स्त्री एकाच पुरुषाला आपला देह कायमचा विकून टाकते ! जो विवाहसंबंध मैत्रीच्या अभेद्य पायावर उभारलेला नाहीं, त्या विवाहसंबंधाची किंमत — मग तो प्रेमोत्तर असो कीं द्वेषोत्तर असो — याहून कांहीं अधिक नाहीं.

म्हणून मी पुन्हां म्हणतों, कीं प्रेमोत्तर विवाह कीं विवाहोत्तर प्रेम हा वादच निरर्थक आहे. प्रेम आहे तोपर्यंत विवाह करूं नका, आणि विवाह केल्यावर प्रेम करूं नका ! पण माझा हा उपदेश कितपत पाळला जाईल याची मला शंकाच आहे. माझें हें प्रचंड तत्त्वज्ञान वाचून प्रेमी जोडपीं लग्न केल्याशिवाय थोडींच राहणार आहेत ? फार काय, माझी मलाच खात्री देतां येत नाहीं ! तरी पण आपणाला दिसतें तें सत्य सांगायला काय हरकत आहे ?

“ व्यवस्थितपणाचें वेड ’

यस्तु जागच्या जागीं ठेवण्याचें आणि व्यवस्थितपणाचें कांहीं लोकांना वेडच लागलेलें असतें, असें मला वाटतें ! त्यांच्या आयुष्यांतील बहुतेक वेळ वस्तूंचा उपयोग किंवा उपभोग घेण्याऐवजीं त्यांची व्यवस्था लावण्यांतच जातो. मला तर वाटतें, कीं एखाद्या दिवशीं सूर्य जर किंचित् एका वाजूला कललेला या लोकांना दिसला तर आकाशांत उडी मारून त्याला जागच्या जागीं ठेवण्याचा प्रयत्न करावयालासुद्धां हे लोक कमी करणार नाहीत !

मला स्वतःला या लोकांचा इतका राग येण्याचें कारण एवढेंच, कीं अशा तऱ्हेचा एक कमाळीचा व्यवस्थित मनुष्य हल्लीं मला माझ्या हाताखालीं काम करावयाला मिळाला आहे. आणि त्याच्या या भलत्याच व्यवस्थितपणामुळे कामें जरी विनबोभाट होत असलीं, तरी माझ्या जिवाची जी यामुळे त्रेधा उडते ती सांगून संपावयाची नाही. एकच गोष्ट सांगतों, आणि ती ऐकल्या-बरोबर माझी किती शोचनीय अवस्था झाली आहे याची तुम्हांला कल्पना येईल. अवघे एक-दोन रुपये माझ्या खिशांत उरले होते, आणि कांहीं कारणानें मीं ते टेबलावर काढून ठेवले होते. ते तसेच टेबलावर टाकून जरा कुठें मी बाहेर गेलों, आणि कांहीं केळानें परत येऊन पाहतों तों रुपये कडीकुलुपांत बंद. त्याची चाबी त्या व्यवस्थित माणसाच्या खिशांत आणि ऑफिसची वेळ होऊन गेलेली म्हणून तो व्यवस्थित माणूस वेळच्या वेळीं

घर्षी निघून गेलेला ! आणि रागावणार कुणावर ? पैसे कुणी तरी चोरील म्हणून माझ्यावर उपकार करण्याकरितांच त्याने बंद करून ठेवलेले, चहा प्यावयालासुद्धां खिशांत पैसा नसल्यामुळे चहाच्या आशेने मी एका मित्राच्या घर्षी गेलों तों तो घरांत नव्हता, आणि त्याच्या बायकोकडे सरळ चहा मागण्याचें मला धैर्य नव्हतें. तेव्हां हळुहळू पाणी पिण्याच्या गोष्टी काढावयाला सुरुवात केली. पण ती चाई सरळ आणि भाबडी असल्यामुळे तिनें थंड पाण्याचा तांब्या आणून माझ्या पुढ्यांत ठेवला. मी तरी चहाची तहान पाण्यावर भागवूं शकत नाहीं. तेव्हां घसा धरल्यामुळे डॉक्टरनीं थंड पाणी पिऊं नको असें मला सांगितलें आहे, वगैरे वगैरे गोष्टी मीं तिला ऐकविल्या. तेव्हां कुठें त्या चाईच्या डोक्यांत माझा खरा मुद्दा शिरला; आणि तिनें मला एकदांचा चहा करून दिला.

हा मनुष्य येण्यापूर्वी मी कसा अगदीं सुखी होतो. सर्व तऱ्हेचे कागद, पुस्तके, दैती, मधून मधून शेंगदाण्याच्या पुड्या या सर्व वस्तु कशा मजेदार अव्यवस्थितपणें टेबलावर पसरलेल्या असत. आणि सर्व वस्तु डोळ्यांसमोर असल्यामुळे कधींही असला त्रास होत नसे. वाटेल तेव्हां वाटेल तें करावें. आणि आतां ? आतां कुठचे शेंगदाणे माझ्या टेबलावर ! जरा कुठें माझी नजर दुसरीकडे गेली, कीं यानें टेबल साफ केलेंच ! बरे या मनुष्याला काढून टाकावें तर हा अत्यंत कष्टालु आणि प्रामाणिक आहे. माझी मलाच लाज वाटून त्याला काढून टाकण्याऐवजीं मीच थोडा थोडा व्यवस्थित होतो आहे !

आनंद इतकाच आहे, कीं ऑफिसांतून सुटल्यावर निदान घर्षी तरी या माणसाचा मला त्रास नाहीं. आणि ऑफिसांतल्या व्यवस्थितपणाचा सर्व वचपा मी घर्षी भरून काढतो. माझ्या घरांत तुम्ही प्रवेश कराल तर अत्यंत नयनाह्लादक दृश्य तुमच्या दृष्टीला पडेल ! काढून टाकलेले मोजे, इकडेतिकडे उडालेले ब्रश, जोडे, खुर्च्यांवरून आराम करित पडलेले मळकें कोट, त्याचप्रमाणें विछान्यावर इतस्ततः पसरलेले धोब्याकडून आलेले सूट, इत्यादि इत्यादि वस्तु जगांत कुठेही न मिळणारें स्वातंत्र्य माझ्या खोर्लीत उपभोगीत असतात. त्याचप्रमाणें मोठमोठ्या ग्रंथकारांचीं पुस्तके, दूध-ब्रशें आणि बिस्किटांचे डबे माझ्या खोर्लीत अगदीं गुण्यागोविंदानें एके ठिकाणीं नांदत

असतात. माझ्या आनंदी संसाराचें वर्णन माझ्या एका विवाहित मित्रापुढें जेव्हां मी करूं लागलों, तेव्हां त्याला माझा फारच हेवा वाटूं लागला, आणि संतापून तो म्हणाला, “लेका, लग्न केलं नाहीस तोंपर्यंत तुझ्या या गमजा. बायको कर, मग पाहतों कसा अव्यवस्थित राहतोस तो !” त्याचे वरील शब्द ऐकून भीष्मासारख्या पुरुषश्रेष्ठानें आमरण लग्न न करण्याचा निश्चय कां केला, यासंबंधीं माझ्या डोक्यांत लखलख प्रकाश पडला !

या व्यवस्थित लोकांच्या ध्यानांत कांहीं कांहीं साध्या गोष्टीसुद्धां येत नाहीत. उदाहरणार्थ, पैसे जागच्या जागें तिजोरींत ठेवणें. यांना एवढं कळत नाही, कीं चोर आलाच तर सर्व जागा सोडून तो नेमका तिजोरी फोडणार. मुंबईतल्या एका प्रसिद्ध मोत्याच्या व्यापाऱ्याची गोष्ट मला माहीत आहे. अत्यंत मौल्यवान् मोत्यांच्या माळा, मौल्यवान् वस्तु ठेवण्याच्या तिजोरींत न ठेवतां तो म्हणें टेबलावरच्या टीपकागदाखालीं किंवा एखाद्या कॅलेंडरच्या मार्गे ठेवीत असे. हेतु हा, कीं चोर या जागा कधीच शोधित नाही.

माझा अव्यवस्थितपणा एका टोकाला तर माझ्या दुसऱ्या एका मित्राचा व्यवस्थितपणा अगदीं दुसऱ्या टोकाला आहे ! सर्व वस्तु जशा काय फोटो काढण्याकरितां मांडून ठेविल्या आहेत ! पुस्तकांच्या शेल्फवर पुस्तकें रांगेनें मांडून ठेवलेलीं, प्रत्येक पुस्तकाला ठराविक रंगाच्या पुठ्याचें कव्हर, घासून-पुसून चकचकीत केलेला पाण्याचा तांब्या एका कोपऱ्यांत. त्यावर त्याहूनही चकचकणारा प्याला. मला तर त्यांतून पाणी प्यावयाला भीतीच वाटते. न जाणो आमच्या बोट्याचा डाग लागला तर ! त्याचप्रमाणें कपड्यांची व्यवस्था. मोडली घडी कीं करा होती तशी. मात्र त्याच्या या सर्व व्यवस्थितपणाचा परिणाम असा झाला आहे, कीं तो मनानें अत्यंत निर्बुद्ध आणि चाहेरून अगदीं बावळट झाला आहे. पुस्तकांची रांग मोडाव्याची नाही आणि पानें मळबावयाचीं नाहीत, म्हणून तो फारसें वाचीत नाही; त्यामुळें तो मनानें निर्बुद्ध राहिला आहे. आणि स्वच्छ कपड्यांच्या मोडलेल्या घड्या पुन्हा होत्या तशा व्यवस्थित करण्यांत बहुतेक वेळ गेल्यामुळें त्याच्या अंगावर बहुधा मळकेच कपडे असतात. त्यामुळें तो बावळट दिसतो. व्यवस्थितपणाचें वेड झालें म्हणून काय, कुठच्याही गोष्टीचें वेड हें वाईटच !

“ स्वतःला विसरण्याची संवय.....”

मला स्वतःला भावना आहेत, आणि दुसऱ्यांच्या भावना दुखवू नयेत हेही मला कळते. पण अलीकडे मला असे काहीं लोक भेटले की, स्वतःच्या मताचा थोडा फेरविचार करणे मला प्राप्त झाले आहे. सर्व जगांत जर काहीं अत्यंत पवित्र व बंध असेल, तर त्या आपल्या स्वतःच्याच भावना, असे या लोकांना वाटते. या लोकांपैकी एक तर आत्मभावनासंरक्षणाच्या रोगाने इतका पछाडला गेला आहे, की एखादे दिवशी तो भर चौकांत उभा राहून “ लोक हो, ऐका ऐका, माझा तमाम जगाला असा संदेश आहे, की माझ्या भावना दुखवू नका ! ” असे जाहीर करील, अशी मला भीति वाटते ! त्यांत आणखी हा मनुष्य स्वतःला उदारमतवादी समजतो. त्यामुळे स्वतःच्या भावनांचा तो जेव्हां आपल्या उदारमतवादाशी मेळ घालू लागतो, तेव्हां तो देखावा पाहण्यासारखा असतो. त्याच्या मुलीने काहीं वर्षांपूर्वी मिश्र-विवाह केला; तेव्हां तो तिच्यावर खूप रागावला होता आणि लोकांनी जेव्हां त्याला विचारले, की तू स्वतःला एवढा उदारमतवादी म्हणवीत असतांना आपल्या मुलीवर रागावलास कां ? तेव्हां त्याने स्वतःच्या दृष्टीने अत्यंत समर्पक उत्तर दिले. तो म्हणाला, “ अरे बाबांनो, मी मिश्र-विवाहाच्या विरुद्ध नाही, पण माझे म्हणणे एवढेच, की माझ्या भावना

तिनें दुखवावयाच्या नव्हत्या !” काय युक्तिवाद आहे ! तिनें मिश्र-विवाह केला, म्हणून याच्या भावना दुखावत्या, आणि याच्या भावना दुखवावयाच्या नाहीत म्हणजे तिनें मिश्र-विवाह करावयाला नको होता ! आणि असें असूनही हा उदारमतवादी महात्मा स्वतःला मिश्र-विवाहाच्या बाजूचा म्हणवीत होता ! मला केव्हां केव्हां या लोकांचा असा संताप येतो, कीं केवळ सूड म्हणून या लोकांच्या जितक्या म्हणून भावना दुखवितो येतील, तितक्या मनसोक्त दुखवून टाकाव्या, आणि पाहावे काय होतें तें !

खरी गम्मत अशी आहे, कीं हे लोक स्वतःला कधींच विसरूं शकत नाहीत ! जगाच्या अफाट विस्तारांत एक मनुष्य म्हणजे केवढा शुद्र जंतु, आणि या जंतूच्या भावना त्या काय, याचें या लोकांना प्रमाणच राहात नाही. सर्व जगाला विसरून आणि आपल्याच भावनांचा तीव्र विचार करून हे लोक आपलें मन इतकें हलुवार करतात, कीं कुणी मोठ्यानें शिकला तरी यांच्या भावना दुखावतात ! क्षणभर स्वतःला विसरून जर हे लोक जगांत जिकडेतिकडे पसरलेल्या असंख्य दुःखी जीवांचा विचार मनांत आणतील, तर यांना लागलेला आत्मभावनेचा दुर्धर रोग थोडासा मागे हटून यांना बरें वाटे. पण हें सांगावयाचें कुणी ? हें सांगितलें तरीसुद्धां यांच्या भावना दुखावणार !

स्वतःला कधींही न विसरणारी दुसरी एक जात आहे. या जातींतल्या लोकांना भावना दुखावण्याचा विशेषसा प्रश्न नसतो. पण कोणत्याही प्रश्नावर विचार करतांना स्वतःच्या भावना हेंच अंतिम सत्य, असें हे लोक धरून चालतात. आणि खरें अंतिम सत्य असें असतें, कीं यांच्या भावनांच्या पापुड्याखालीं यांचा कसला ना कसला तरी आप्पलपोटेपणा दडलेला असतो ! आम्ही एकदां असेच प्रवासाला निघालों होतो, आणि आमच्यापैकी बहुतेक मांसाहारी असल्यामुळे तशा तऱ्हेची खाद्यसामुग्री बरोबर घेण्याचा आम्ही बेत करीत होतो. तेव्हां मांस मुळींच आवडत नसलेला आमच्यापैकी एकजण मांसाहारापासून मनुष्याच्या देहाला काय काय अपाय होतात, यावर आम्हांला एक लांबच लांब प्रवचन देऊं लागला. मोठ्या आवेशानें बोलत होता तो, आणि कदाचित् तो बोलत होता त्यांत कांहीं सत्यही असेल. कदाचित् खरो-

खरच त्याला आमच्या जिवाची काळजी वाटत असेल. पण माझ्याने राहवेना. त्याचे प्रवचन मध्येच थांबवून मी त्याला स्पष्ट सांगितले, की “आम्ही मांस खाऊन जागच्या जागी मरून पडले तरी हरकत नाही, पण आम्ही मांस खाणार ! तू पाहिजे तर खाऊ नकोस, आणि तू एकटाच जगलास तर आमच्या नातेवाइकांना तार कर, आम्ही मेलो म्हणून !”

आत्मत्वाच्या रंगाने या लोकांची नजर इतकी मारून गेलेली असते, की जगांत निर्लेप, व्यक्तिव्यतिरिक्त असे काही आहे, असे त्यांना वाटतच नाही. नेहमीच यांचे आप्पलपोटे हेतु असतात, असे मी म्हणत नाही. पण स्वतःला किंवा स्वतःच्या वैयक्तिक भावनांना हे लोक कधी विसरूच शकत नाहीत. आणि त्यामुळे अगदी प्रामाणिकपणे बोलतांनासुद्धा हे लोक स्वतःला अगदी हास्यास्पद करून घेतात. आमचे गणूकाका केव्हां केव्हां अशीच कमाल करतात. ‘अध्यक्षांनी सभा बरखास्त केली’ याचा अर्थ अध्यक्षांनी सभा जबरदस्तीने मोडली असा आहे, असे ते मला एकदा सांगू लागले. मी म्हटले, “अहो, बरखास्त केली म्हणजे सभा विसर्जन केली. त्यांत जबरदस्तीचा काहीच प्रश्न नाही !” तेव्हां माझ्यावर उसळून ते म्हणाले, “अरे, तू काय सांगतोस ! ‘बरखास्त’ हा शब्दच माझ्या कानाला इतका जबरदस्त वाटतो, की त्याचा असा साधासुधा मिळमिळीत अर्थ असणे शक्यच नाही !”

त्या दिवसापासून माझी खात्री पटली, की प्रत्येक मनुष्याने स्वतःला आणि स्वतःच्या भावनांना विसरण्याची थोडी तरी संवय केलीच पाहिजे !

“ क्रांति आणि उत्क्रांति..... ”

परवां मुंबईत आणि आसपासच्या प्रदेशांत धरणीकंपाचे दोन-तीन वारीकसे धक्के बसले. घरे हादरलीं. भांड्यांकुंड्यांची आदळआपट झाली; आणि घाबरून माणसें सेरावैरा पळू लागलीं. पण मला गंमत वाटली ती एका निराळ्याच प्रकारची. मी एका बड्या माणसाच्या घरीं गेलों होतो. तेथील मोलकरीण आल्यागेल्याला एक गोष्ट मोठ्या अभिमानानें सांगत होती. धरणीकंपानें बंगला जेव्हां हाळू लागला, तेव्हां घराची मालकीण धांवत बाहेर आली आणि आपल्या मोलकरणीच्या गळ्याला मिठी मारून तिला मोठ्या प्रेमानें विलगली, हीच ती अभिमानास्पद गोष्ट ! आपणाला नेहमीं दोन हात दूर उभें करून हुकूम फर्मावणारी बाई असहाय्य होऊन बरोबरीच्या नात्यानें आपल्या गळ्याला मिठी मारते, ही गोष्ट त्या मोलकरणीला सर्वांना सांगण्यासारखी वाटली, यांत आश्चर्य नाही.

वर्गभेदानें सर्व मानवी समाज दुभंगला गेला आहे आणि आर्थिक विषमतेमुळे सत्ताधारी वर्ग सत्ता नसलेल्या वर्गाला पिळून काढून, त्या पिळणुकीच्या जोरावर आपलें अस्तित्व राखीत आहे; अशी परिस्थिति असल्यामुळे वरच्या वर्गांतल्या माणसांना खालच्या वर्गांतलीं माणसें हीं आपणांसारखींच सुख, दुःख, कल्पना, भावना असलेलीं माणसें आहेत याचा विसर पडतो. पण निसर्ग जेव्हां एखादे वेळीं उग्र स्वरूप धारण करतो आणि सर्वच माणसांना

एका सामान्य संकटानें ग्रासून टाकतो, तेव्हां हे मानवनिर्मित कृत्रिम भेद त्या क्षणापुरते तरी गळून पडतात, आणि सार्धत्रिक मानव्याची निद्रिस्त ज्योत खडबडून जागी होऊन सर्व मनुष्यप्राण्यांना एकत्र आणते. धरणीकंपाच्या धक्क्यानें धनीण आणि मोलकरीण एकमेकींच्या गळ्यांत पडल्या, त्याचें कारण हेंच.

तर मग कुणी म्हणेल, कीं निसर्गांत धरणीकंपासारखे प्रचंड उत्पात होणें, हें एकंदरीत माणसाच्या फायद्याचेंच आहे. मी तरी या प्रश्नाला 'होय' असेंच उत्तर देईन. उत्पातांनीं केव्हां केव्हां खरोखरच फायदा होतो, इतकेंच नव्हे तर मधून मधून उत्पात होणें, हें अपरिहार्य आणि एकंदरीत उत्क्रांतीच्या नियमांना धरूनच आहे. उत्पात म्हणजे कांहींतरी क्रांतिकारक गोष्ट होणें आणि क्रांतिकारक गोष्ट उत्क्रांतीच्या नियमांना धरून आहे, असें जेव्हां मी म्हणतो, तेव्हां पुष्कळांना आश्चर्य वाटेल. कारण वाद करतांना सर्वसाधारणपणें क्रांति विरुद्ध उत्क्रांति अशी भूमिका घेऊन लोक वाद करतात. क्रांति आणि उत्क्रांति या परस्पर विरुद्ध गोष्टी आहेत हें मला सुळीं कबूलच नाहीं. उत्क्रांतीच्या नियमांचा क्रांति हा एक भाग आहे. उत्क्रांति ही जर एकसारखी वादत जाणारी सांखळी आहे असे धरून चाललें, तर क्रांति हा एक त्यांतला दुवा आहे.

समाजस्थिति बदलण्याकरितां म्हणा, किंवा दुसरें कांहीं करण्याकरितां म्हणा, क्रांतिकारक उपायांचा अवलंब करावा लागेल, असें जेव्हां कुणी म्हणतात, तेव्हां कांहीं स्वयंमन्य शहाणे मोठ्या विद्वत्तेचा आव आणून सांगतात, कीं इळूइळू उत्क्रांतीच्या तत्त्वानेंच सर्व गोष्टी घडवून आणाव्या; उगाच पाई करून क्रांतिकारक उपाय कशाला योजा ? कारण निसर्गांतसुद्धां पाहा कशी प्रत्येक गोष्ट इळूइळू उत्क्रांत होत परिणतावस्थेला पोहोचते ! जणू काय क्रांति म्हणजे कांहीं तरी अनैसर्गिक आहे, क्रांतीचा उत्क्रांतीत समावेशच होत नाही ! पण या क्रमवादी (*gradualist*) शहाण्यांना मी निसर्गाचेंच उदाहरण देतो. रेशमाचा किडा लहानशा सुरवंटाच्या स्वरूपांत असतो. अगदी उत्क्रांतीच्या नियमाला धरून इळूइळू क्रमानें तो लहानाचा मोठा होत असतो. पण त्याच्या वाढींत एक क्षण असतं येंतो, कीं त्या वेळीं सुरवंटाचें फुलपांखरू होतें ! क्रमवाद्यांना मी असें विचारतो, कीं सुरवंटाचें फुलपांखरू हा

फरक क्रांतिकारक नाही तर काय ! तुमची हळूहळू उत्क्रांति कुठे गेली ! त्या सुरवंटाची परिमाणात्मक (*quantitative*) वाढ होत होती, तिच्यांत एकदम गुणधर्मात्मक (*qualitative*) फरक झाला, ही क्रांति नाही तर काय ! अगदी नेहमींचेच उदाहरण पाहिजे असेल, तर मानवी गर्भांचे घेऊं. मातेच्या उदरांत नऊ महिने अगदी क्रमानें गर्भ वाढत असतो. हळूहळू सारखी वाढच बहायची या क्रमवाद्यांच्या निरुद्ध तत्त्वानें जर निसर्ग चालत असेल, तर नवानंतर दहा आणि दहानंतर अकरा या हिशोबानें पोट फुटून माता मरेपर्यंत गर्भ वाढतच जाईल ! पण तसें कांहीं एक न होतां नऊ महिने आणि दहा दिवसांनंतर एक नैसर्गिक क्रांति होऊन गोजिरवाणें मानवी बालक जन्माला येतें. खरें बोलावयाचें म्हणजे क्रांति हा उत्क्रांतीचाच एक अवश्यमेव भाग आहे. आणि हें सत्य निसर्गसिद्ध असतांना क्रांतिकारांना मूर्ख ठरवून, स्वतःला क्रमवादी म्हणविणारे कांहीं ढोंगी लोक जेव्हां जगत्कल्याणाच्या गोष्टी बोलतात, तेव्हां आपल्या ढोंगीपणावर ते अप्रामाणिकपणाचा कळस चढवितात, हेंच खरें !

“ स्तुति करण्याची कला.....”

एकदां एका कवीची आणि माझी कोणी तरी थोळख करून दिली, आणि तो कवि निघून गेल्यावर पूर्वी त्याची मला काहीच माहिती नसल्यामुळे त्याला थोळखत असलेल्या माझ्या एका मित्राला मी विचारले, “ कसा काय आहे रे तो कवि ? ” तेव्हां त्या मित्राने जरा घुटमळत उत्तर दिले, की “ मनुष्य स्वभावाने फार चांगला आहे, बुवा ? ”

त्याचे हे उत्तर ऐकून मला अनिवार हंसू कोसळले, आणि तेव्हापासून एखाद्याविषयी कोणी “ मनुष्य स्वभावाने चांगला आहे ! ” असे म्हटले की मला अगदी हंसू आवरत नाही. “ स्वभावाने चांगला आहे, ” याचा अर्थ “ तो मनुष्य अगदी निर्वुद्ध आहे ” असे मी समजतो ! स्तुति करण्यासारखे एखाद्या माणसांत काहीच सांपडले नाही म्हणजे स्तुतिकोशांतले अगदी शेवटचे शब्द “ मनुष्य स्वभावाने बरा आहे, बुवा ! ” नाही तर एखाद्या चित्रकारा-विषयी किंवा कवीविषयी “ तो कसा आहे ? ” असे विचारले असतांना “ तो स्वभावाने बरा आहे ! ” हे सांगण्यांत मतलब काय ?

पण स्तुति करण्यासारखे काहीच नसतांना दुसऱ्या माणसाविषयी बोलावयाचेच तर ते काही तरी चांगले बोलावे, हाच उदात्त आणि सहृदय हेतु या माणसांचा

असतो. आणि खरें सांगावयाचें म्हणजे हीं असें बोलणारी माणसें स्वतःच स्वभावानें फार चांगलीं असतात !

अगदीं याच्या उलट प्रकारचीं मणसेंही मात्र जगांत कांहीं थोडीं नाहीत. कोणाविषयीही तुम्ही त्यांना विचारा, कीं “ कसा काय मनुष्य आहे तो ? ” त्यांचें उत्तर टरलेलें; “ कांहीं वाईट नाही, पण...” एवढें म्हणून घुटमळत घुटमळत ते त्याचा कांहीं तरी दोष तुम्हांला सांगतील. कोणाची स्तुति केली, आणि ती जर थोडीबहुत कमजास्त झाली, तर आपल्यावर खटला होऊन फांशीची शिक्षा होईल, असें या लोकांना वाटतें ! स्वतःला हे मर्मज्ञ टीकाकार समजतात आणि ज्या वेळेला कोठल्याही वस्तूच्या सौंदर्याचें आकंटपान करावयाचें, त्या वेळेला हे लोक त्या सौंदर्याचें पृथक्करण करीत बसतात. तानसेनाचें गाणें ऐकत असतां त्याच्या मधुरालापानीं ब्रेमान होण्याएवजी तो गात असलेला राग शुद्ध आहे कीं मिश्र आहे, किंवा गातां गातां त्याचा एखादा स्वर चुकला तर पुढें काय होईल, या विचारानें यांचे चेहरे काळवंडलेले असतात, आणि एखाद्या चित्रकाराची भव्य चित्राकृति पाहात असतांना त्यांतील रचनासौष्टवाची किंवा रंगदारीची तारीफ करण्यापूर्वीं त्यानें वापरलेले रंग हलके आहेत कीं उची आहेत, या विचारानें त्याच्या डोक्यांत काहूर माजतें.

या मृतहृदयी, दुःखी जीवांची खरोखर मला कीं व येते. जगांतल्या कसल्याही सुंदर अगर चांगल्या गाष्टीची यांना मनमुराद, तोंड भरून स्तुतीच करतां येत नाही. आणि एखादा तशी करूं लागला, तर हे लोक त्याला ‘ उगाच खुशामत करणारा ’ असें म्हणतात. यांना एवढें कळत नाही, कीं खुशामत करणारा माणूस निर्भेळ आनंद व्यक्त न करतां आपला स्वार्थ साधण्याकरितां घडघडीत खोटें बोलत असतो. स्वतःला झालेल्या आनंदांत आपणाला आमुळें आनंद झाला त्यालाही समभागी करणें हाच विशुद्ध स्तुतीचा हेतु असतो. इतर कोणत्याही कलेप्रमाणें स्तुति करण्याच्या कलेचेंही ध्येय आनंददायित्व हेंच आहे. आणि मला तरी स्वतःला झालेल्या आनंदानें दुसऱ्याला आनंदी करणें हाच माणुसकीचा मुख्य भाग वाटतो.

“ तत्त्वांचा पाया ... ”

त्या दिवशी गणूकाका माझ्या खोर्लीत शिरले, तेव्हां हे खास मला कांहीं तरी चोळणार, असें त्यांच्या चर्येवरून दिसत होतें. आंत शिरले, ते सरळ जाऊन त्यांनीं माझ्या ईक्षिचेअरवर अंग टाकलें. पण ईक्षिचेअरचा दांडा मी नीट लावलेला नसल्यामुळे खुर्चीचा सांधा सरकून क्षणार्धांत त्यांचा नितंब-प्रदेश जमिनीवर आदळून दोन्ही पाय एकदम वर गेले ! मी चटकन् त्यांना सांबरून खुर्ची वगैरे नीट करून दिली. पण झालें तें झालें. त्यांना बोलायला कारण मिळालें.

“ हल्लीचे लोक काय गद्धे आहांत रे तुम्ही ! तुमच्या वागण्यांत, राहण्यांत कांहीं तत्त्व आहे का ? कांहीं तरी खायचं ! कसं तरी राहचं ! काय रे हें ? एखादा गडी नाही ठेवतां येत तुला खुर्च्या नीट लावून ठेवायला ? ”

शरीराला बसलेल्या धक्क्यामुळे त्यांची तत्त्वनिष्ठा एकदम जागृत झालेली पाहून मी स्तंभितच झालों !

“ खुर्चीचा दांडा लावायला विसरलों, त्यांत तत्त्व कसलं आलं आहे, काका ? ” मी किंचित् हंसत म्हणालों.

“ तें सोड रे. तुझीच एकट्याची गोष्ट नाही सांगत, पण एकंदरीत सगळ्याच लोकांचं पाहतों तों कांहीं तत्त्व म्हणून नाही आयुष्यांत ! ”

“ तुमची बँकेत शिल्लक किती आहे, काका ? ” मी अगदी सहज प्रश्न विचारला. काका आश्चर्यचकित झाले.

“ कां रे ? ”

“ नाहीं म्हटलं, बहुतेक तत्त्वनिष्ठ लोकांच्या तत्त्वांचा पाया त्यांच्या बँकेत सांपडतो ! ”

आणि मी जे हें गणूकाकांना म्हणालो ते अगदी खरें आहे. भरपूर पैसा जवळ असला, म्हणजे सर्व तत्त्वांचें अगदी व्यवस्थित परिपालन करतां येतें. गणूकाकांच्या इतके माझ्याजवळ पैसे असते तर मी दोन गडी ठेवले असते. मग खुर्च्या वगैरे सर्व वस्तु कशा व्यवस्थित राहिल्या असत्या माझ्या खोलीत, आणि ईश्विचेअरचा दांडाही नीट लागला असता.

पण तत्त्वनिष्ठ लोक एवढीच गोष्ट नेमकी विसरतात ! मागल्या मद्यपान-बंदीच्या चळवळीतली एक गोष्ट मला आठवते. एका सुप्रसिद्ध देशभक्ताची त्रायको तलम, रेशमी, स्वदेशी साडी नेसून प्रचारकार्य करावयाला जात असे. सकाळीं दूध, टोस्ट, लोणी वगैरे वस्तूंचा फराळ करून ती बाहेर पडत असे. एकदां एका मजुराला ताडी पितांना पाहून त्याला तिनें अगदीं कळवळ्यानें सांगितलें,

“ ताडी पीना हराम है, बाबा । ”

“ आहे खरं हराम, बाईसाहेब. ” तो मजूर म्हणाला, “ पण, मला जर कोणी रोज सकाळीं अच्छेर दूध प्यायला देईल, तर नाहीं पिणार ताडी. ”

देशभक्तीण निरुत्तर होऊन घरीं परत आली, असें म्हणतात. मी जर त्या मजुराच्या जागी असतो, तर याहूनही क्षणक्षणित उत्तर दिलें असतें. आकाशांत तांबडे फुटल्यापासून तो गडद काळोख पडेपर्यंत मर मर काम करूनही स्वतःच्या पोटाची टीचभर खळगी ज्यांना मरतां येत नाहीं, आणि मुकेनें तडफड्यांच्या आपल्या पोटाच्या पोरांना घोटभर दूध देतां येत नाहीं, अशा मजुरांनीं आपला मनःसंताप ताडीच्या बाटलींत बुडवून टाकणें, हें हराम आहे खरें; पण त्यांची ही आर्थिक स्थिति बदलण्याचा कांहीं एक प्रयत्न न करतां, दुधाचे प्याले आणि द्राक्षांचे घड फस्त करून ताडी न पिण्याचा सवंग उपदेश त्यांना करणें, हें हरामाहून हराम आहे !

पण भुकेकंगाल बहुजनसमाजाची आर्थिक स्थिति बदलण्याचा क्रांति-कारक प्रयत्न हे तत्त्वनिष्ठ लोक कसा करतील ? बहुजनसमाज भुकेकंगाल आहे आणि आपल्या रक्ताचें पाणी करून संपत्ति निर्माण करतो आहे, म्हणूनच या मूठभर तत्त्वनिष्ठ लोकांना या संपत्तीच्या जोरावर दररोज ताडी न पितां निभेंळ दूध पिणें, घाणेरडे कपडे न घालतां स्वच्छ परीट घडीचे कपडे वापरून स्वच्छता राखणें, आणि गांवांत रोगराई झाली असतां आजारी पडण्याऐवजीं डॉंगरमाथ्यावरील उंच हवेशीर ठिकाणीं जाऊन आपल्या आरोग्याची नीट काळजी घेणें, इत्यादि इत्यादि तत्त्वांचें व्यवस्थित परिपालन करतां येतें !

यावर कोणी विचारील, कीं सर्वसंगपरित्याग केलेले स्वार्थत्यागी महात्मे जेव्हां मोठमोठ्या तत्त्वांचा उपदेश करतात तेव्हां त्यांचाही हेतु स्वार्थीच असतो का ? खरेंच या स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वांचा विचार करणें राहूनच गेलें. परवां एका महंताच्या मठांतील सात-आठ लाख रुपयांच्या इस्टेटीसाठीं त्याच्या दोन शिष्यांमध्ये दावा चालला होता, आणि दुसऱ्या एका महात्म्याच्या आश्रमाची किंमत कांहीं लाखांवर गेली आहे, असें म्हणतात. हे महंत आणि महात्मे स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वाचे मोठेच पुरस्कर्ते असतात. कारण गरीबगुरीब बहुजनसमाजाच्या स्वार्थत्यागावरच यांच्या मठांची आणि आश्रमांची भरभराट होत असते आणि श्रीमन्त लोकही या महात्म्यांना उचलून धरतात. कारण आर्थिक दृष्ट्या शोषल्या जाणाऱ्या जनतेंत स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वाचा जितका फैलाव होईल तितक्या प्रमाणांत सत्ताधारी श्रीमंत लोकांचा स्वार्थ अधिक साधला जाईल. तिजोरीच्या रक्षणाकरितां ज्याप्रमाणें कुत्रे बाळगणें हें धनिकांचें कर्तव्य आहे, त्याचप्रमाणें विषम समाजरचनेच्या रक्षणाकरितां कांहीं महात्मे पदरीं बाळगणें हेंही तितकेंच किंबहुना त्याहूनही अधिक फायद्याचें आहे. गरीब मूर्खींनीं किंवा पैसेवाल्या बद्दमाश शिष्यांनीं खांप्यापिण्याची, उठण्याबसण्याची, सर्व कांहीं राजासारखी सोय केल्यानंतर या महात्म्यांना स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वाची सर्व जगभर घोषणा करित फिरायला काय हरकत आहे ?

कारण, स्वार्थत्याग म्हणजे संपत्ति संभाळण्याची कांहीं एक यातायात न घेतां संपत्तिपासून होणाऱ्या सर्व फायद्यांचा यथेच्छ राजरोस उपभोग घेण्याची कला !

“ छोटे चोर आणि मोठे चोर...”

पूर्वाश्रमी नानातन्हेच्या धाडसी चोन्या करून प्रसिद्धीस आलेल्या आणि आता वृद्धापकाळी शांतपणे ईश्वरभजनांत वेळ घालवणाऱ्या एका प्रख्यात अमेरिकन चोराची एक मुलाखत मी कुठेशी वाचली. मुलाखत मोठी मनोरंजक आणि बोधप्रद आहे. खरे चोर आणि भुरटे चोर यांच्यामधला भेद त्याने मोठ्या मार्मिक रीतीने विशाद केला आहे. तो म्हणतो, की “खरा चोर आपल्या साथीदाराचे नाव प्राण गेला तरी बाहेर फोडणार नाही. त्याचप्रमाणे आपला साथीदार गैरहजर कां असेना, चोरा केलेल्या मालमत्तेतील त्याचा वांटा तो कधीही गिळंकृत करण्याचा प्रयत्न करणार नाही !”

चोरीच्या धंद्याचेसुद्धां नीतिशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान आहे, हे पाहून पढिल्यांदां मला किंचित् आश्चर्य वाटले; पण जरा खोल विचार करतां बऱ्याचशा तत्त्वज्ञानांचा आणि नीतिशास्त्रांचा उगम आपण करीत असलेल्या कृत्यांच्या समर्थनार्थ कांहीं तरी तात्विक इंद्रजाल उभे करण्याच्या मनोवृत्तीतच सांपडतो, असें मला वाटते. आणि या विधानाची सत्यता चोरी करूं नये, असें प्रतिपादन करणाऱ्या लोकांच्या तत्त्वज्ञानाची बारकाईने छाननी केल्यास आपणाला लगेच पटेल. या सर्व तत्त्वज्ञानाची उभारणी मालकी हक्काच्या जाणिवेवर झाली आहे. कारण चोरी म्हणजे काय ? दुसऱ्याच्या मालकीची वस्तु त्याच्या परवानगीशिवाय

घेणें. अर्थात् मालकी हक्काच्या जोरावर सर्व समाजाचें नियंत्रण करून जे आपली चैन अबाधित चालवितात, त्या सत्ताधारी वर्गांनै चोरी हा भयंकर गुन्हा ठरवून त्याला कडक शिक्षा ठेवली, यांत कांहींच नवल नाहीं. संबंध कायदेशास्त्र आपले हे मालकी हक्क अबाधित राखण्याकरितांच सत्ताधारी वर्गांनै निर्माण केलें आहे, आणि कायदा हा धर्माच्या आणि नीतीच्या पायावर उभारला आहे, वगैरे वगैरे तत्त्वज्ञानाच्या गोड थापांना बहुजनसमाजाच्या डोळ्यांत धूळ फेंकून आपल्या सत्तेचें आसन स्थिर ठेवण्याचें एक प्रभावशाली साधन म्हणूनच कायद्याचा उपयोग सत्ताधारी वर्ग करीत असतो.

कोर्टांत पाहिलेला एक उद्बोधक प्रसंग मला आठवतो. एका मॅजिस्ट्रेटच्या घरी झालेल्या चोरीचा एक खटला दुसऱ्या एका मॅजिस्ट्रेटसमोर चालला होता. चार किंवा पांच रुपयांचा चोरी झाली होती. चोराला आणून मॅजिस्ट्रेटसमोर उभा केला होता. अगदी कंगाल दिसत होता तो; पण त्याचे डोळे मात्र कमाळीचे पाणीदार दिसत होते. त्याला प्रश्न विचारल्यावर त्याने आपली हकीकत सांगायला सुरुवात केली. पूर्वी तो गिरणींत काम करणारा मजूर होता. दीड वर्ष सारें शहर पालथें घालूनही त्याला कुठें काम मिळालें नाहीं. बेकारीनें मेढाकुटीला येऊन शेवटीं त्याने हा चोरीचा मार्ग पत्करला. आपल्या कृत्याचें तो मोठ्या जोरांनै समर्थन करीत असतां त्याचा आणि मॅजिस्ट्रेटचा कांहीं तरी खटका उडाला आणि मॅजिस्ट्रेट त्याच्या अंगावर 'चोर' म्हणून ओरडला. एक क्षणभर तो मनुष्य थक्कल्यासारखा दिसला. त्याच्या डोळ्यांतून संतापाच्या ज्वाला बाहेर पडतातशा दिसूं लागल्या.

“मी चोर ?” तो ओरडला, “तर मग मला काम न देतां भुके मारून मोटार उडविणारे तुम्ही पैसेवाले लोक वडे चोर आहांत !”

त्याचे शब्द पुरे व्हायच्या आधींच कोर्टाच्या रखवालदारांनीं त्याला चूप केला ! आणि कोर्टाचा उपमर्द केल्याबद्दल त्याला होणार होती त्यापेक्षांही अधिक कडक शिक्षा झाली, ही गोष्ट वेगळी. पण छोट्या आणि मोठ्या चोरांची ती चकमक पाहण्यासारखी झाली, यांत शंका नाहीं.

तो चोर म्हणाला त्यांत मला तरी कांहीं चूक दिसत नाहीं. आपला फायदा व चैन जशीच्या तशी चालू राहण्याकरितां ज्या जागीं गिरणींत चार माग

एक मजूर संभाळीत होता, त्या जागीं एका मजुराला आठ माग चालवा-
वयाला लावून मजुरीत बचत करावयाची व बेकारी वाढवावयाची, आणि
काम करून प्रामाणिकपणें पोट भरूं इच्छिणारा पण आपणच बेकार केलेला
भुकेकंगाल मजूर पोट जाळण्याकरितां चोरी करूं लागला कीं त्याला ' चोर '
म्हणावयाचें ! दुसऱ्याच्या श्रमानें उत्पन्न होणारी संपत्ति त्याला घड पोटापुरतेंही
न देता आपण घशाखालीं कोंबावयाची, आणि असली ही शिष्टसमत चोरी
करून केवळ त्या चोरीच्या परिणामामुळे कंगाल झालेल्या दुसऱ्या माणसानें या
संपत्तीतला लवमात्र भाग उचलला तर त्याला ' चोर ' म्हणून शिक्षा करावयाची !
चोराच्या उलट्या बोंबा म्हणतात, त्या अशाच असाव्या.

पण सध्यां आपण ज्या तऱ्हेच्या समाजव्यवस्थेंत राहात आहोंत त्या तऱ्हेच्या
व्यवस्थेंत या असल्या उलट्या बोंबांनाच तत्त्वज्ञान आणि नीतिशास्त्र म्हणतात.
एका माणसानें दुसऱ्या माणसाला ठार मारलें कीं त्याला खुनी म्हणतात. पण
सत्ताधारी वर्गाच्या अमानुष महत्त्वाकांक्षा पुऱ्या होण्याकरितां एखाद्या महायुद्धांत
भाग घेऊन तुम्ही पांढपन्नास मुडदे पाडलेत, कीं वीराग्रणी म्हणून तुमचें स्मारक
उभारलें जातें ! पोटाकरितां दुसऱ्याचे पांच रूपये उचलले तर त्याला चोरी म्हणतात,
पण साम्राज्यवृद्धीच्या हांवेंनें राष्ट्रेंच्या राष्ट्रें खिशांत घालण्याकलेला मुत्सद्देगिरी
म्हणतात. पण सत्ताधारी वर्गाकडून पोसल्या जाणाऱ्या तत्त्वज्ञान्यांनीं आणि नीति-
शास्त्रज्ञांनीं तरी दलितवर्गांनें जें केलें असतां चोरी, गुन्हेगारी किंवा बड असें
म्हणावयाचें, तेंच सत्ताधारी वर्गांनें केल्यास त्याला समाजधारणा, राष्ट्रसेवा किंवा
मुत्सद्देगिरी अशीं गोंडस नांवें कां देऊं नयेत !

“ शाईनें लिहिणारे लेखक आणि

रक्तानें लिहिणारे लेखक... ”

लेखक म्हणून मला जर कधी धन्यता वाटली असेल, तर ती काल. माझ्या एका मित्राच्या घरी मी काल गेलों, तेव्हां त्याची बायको अगदी रागा-रागानें मला सांगू लागली,

“ काय लिहितां हो तुम्ही हें भलतं भलतं ? ”

मी म्हटलं, “ काय ? ”

“ तें व्यवस्थितपणाविषयीं तुम्ही कांहीं तरी लिहिलंत. ”

“ मग झालं काय, वहिनी ? ” मी हंसत म्हणलों.

“ झालं काय ? अहो, आमच्या ब्रेनीनं तुमचा तो लेख वाचल्यापासून कमाल चालवली आहे. एक वस्तु जाग्यावर ठेवील तर शपथ ! शाळेंतून आल्यावर पुस्तकं एकीकडे उडवील, तर कपडे दुसऱ्या कोपऱ्यात फेंकून देईल. असा नुसता धांगडधिगा चालविला आहे तिनं. आणि बोलायची सोय नाही. कारण कांहीं बोलायला गेलं, तर म्हणते, ‘ त्या लेखांत पाहा काय छापलं आहे तें. उगाच खोटं कांहीं तरी लोक छापतात वाटतं ? व्यवस्थित राहण्यापासून कांहीं एक फाददा नाही ! ’ सांगा, आतां हिच्यापुढें काय करायचं तें ? ”

वहिनीचे ते शब्द ऐकून माझा आनंद गगनांत मावेनासा झाला. इतकी निष्ठवान् शिष्यीण मिळाल्यावर कुणाला आनंद होणार नाही ?

खरोखरच छापलेल्या शब्दाचा महिमा कांहीं और आहे खरा ! ब्रेवीचीच गोष्ट कशाला. मोठी वयातीत माणसेंसुद्धां कोणतीही छापलेली गोष्ट प्रमाणभूत समजतात. आमच्या गणूकाकांच्या देवादिकांच्या कल्पना तर राजा रविवर्म्यांच्या चित्रांवरूनच ठरलेल्या आहेत. या बाबतीत तुम्ही त्यांच्याशी कांहीं वादविवाद करावयाला जाल, तर ते तुमचे मुळीच ऐकणार नाहीत. उलट तुम्हांलाच मूर्ख ठरवितील ! मी मात्र त्यांच्या या समजुतीचा एकदां पुरेपूर फायदा घेतला आहे. मी जेव्हां पहिल्यांदांच मिशा काढल्या, तेव्हां ते माझ्यावर भयंकर रागावले.

“ काय रे हे ? पुरुषासारखे पुरुष तुम्ही आणि हे काय बायकी चाळे ? ”

“ हं. काका, असं म्हणू नका हं, ” मी म्हणालों, “ तुमच्या देवांना मिशा आहेत का पाहा बरं. पाहा रविवर्म्यांचं रामाचं, नाही तर कृष्णाचं चित्र. त्यांना तुम्ही बायकी म्हणणार वाटतं ? ”

गणूकाकांना माझे म्हणणे पटलें कीं नाही कुणाला ठाऊक ? पण त्या प्रश्नावर त्यांनी मला पुन्हा डिवचला नाही. राजा रविवर्म्यांनं माझी बाजू बेमालूम बचावली !

मी जेव्हां ब्रेवीची गोष्ट गणूकाकांना सांगून छापिल शब्दाची महती गाऊं लागलों, तेव्हां ते अगदीं कमालीचे अस्वस्थ झाले.

“ तें कांहीं नाही, ” ते म्हणाले, “ मलासुद्धां आतां लेख लिहून ते छापवून घेतले पाहिजेत. तुझा ओळखीचे बरेचसे मासिकवाले आहेत ना रे ? मग माझे लेख छापवून काढ. ”

“ पण तुम्ही लिहिणार कशावर, काका ? ” मी म्हणालों.

“ कशावर ? शेकडों विषयांवर. देवाचं भजन केल्यापासून फायदे, पैसा कसा राखावा, हें सर्व जग म्हणजे माया आहे, वगैरे वगैरे किती तरी विषय आहेत. ”

ककांचे ते विषय ऐकून मला हंसू येत होतें, पण त्यांना राग येईल म्हणून मी तें आवरून धरलें. पण काकांना तरी कां हंसावयाचें ? लेखक लेखक

म्हणून मिरविणारे वरेचसे लोक असलेच शिळे आणि कळकट विचार मोहक आणि मंजुळ भाषेत घोळवून लोकांना चारण्यापलीकडे दुसरें काय करतात ? आणि तुम्ही जर त्यांना म्हणाल,

“ काय हो, तुम्हांला असं जर कांहींच सांगण्यासारखं नाही, तर तुम्ही लिहू नका, ” तर मोठा गंभीर आव आणून ते तुम्हांला सांगतील, “ आम्हांला प्रचंड गोष्टी सांगावयाच्या आहेत, पण लोकांना पटायला हव्यात ना त्या ! ”

हे शब्द उच्चारतांना आपण काय म्हणतो आहोत याची त्यांना बहुधा कल्पना नसते. पण त्यांच्या त्या म्हणण्यांत सत्य मात्र कांटोकांट असतें. लोकांने नेते आणि लोकांचे खुशामत्करे असे लेखकांचे जर दोन वर्ग केले, तर आपण या दुसऱ्या वर्गांतले आहोत असाच कबुलीजबाब वरील विधानांत असतो.

त्रेवीची गोष्ट घेतली काय किंवा गणूकाकांची घेतली काय, छापील शब्दांवर एवढा विश्वास ठेवला जातो, याचा अर्थ इतकाच की खऱ्या लेखकाकडून लोक नेतृत्वाची अपेक्षा करतात; खुशामतीची नव्हे. म्हणूनच आपल्या कलेशी इमानानें वागणारा कोणताही लेखक केवळ पुढ्यांत कागद आहे, आणि जवळ शाई आहे म्हणून लेखणी उचलणार नाही. माझ्या एका आवडत्या ग्रंथकाराचे शब्द मला आठवतात. त्याचें एक लहानसें पुस्तक खूप लोकप्रिय झालें, आणि जो तो येऊन त्याचें अभिनंदन करूं लागला. अभिनंदनाच्या माऱ्यानें कंटाळून जाऊन तो स्वस्थ बसला असतां एक भक्त आंत शिरून त्याची स्तुति करूं लागला, “ किती छानदार पुस्तक आहे तुमचं. किती सुरेख लिहितां तुम्ही ! ”

“ असं ? ” तो डोकें वर करून शांतपणें म्हणाला, “ माझी पुस्तकं मी शाईनं लिहीत नाहीं. हृदयांतल्या रक्तानं मी माझा प्रत्येक शब्द लिहितों ! ” खरंच, धंदेवाईक लेखक आणि कलावंत लेखक यांतला फरक हाच, की एक आपलें लिखाण शाईनें लिहितो, आणि दुसरा रक्तानें लिहितो.

“माणसें - चांगली आणि वाईट...”

मी स्वतःला फार चांगला मनुष्य समजतो. मला वाटते प्रत्येक मनुष्य स्वतःला फार चांगला समजतो. अगदी दुष्ट समजला जाणारा मनुष्य जर एखादे दिवशीं मनमोकळेपणाने बोलू लागला, तर तोही स्वतःला फार चांगला समजतो असेच तुम्हांला आढळून येईल. याचे कारण काय म्हणून कुणी विचारले, तर मला तरी नीटसे सांगता येणार नाही. कदाचित् मनुष्यस्वभावाचा असा धर्मच असेल की स्वतःच्या दोषांपुरता मात्र प्रत्येक मनुष्य पूर्णपणे आंधळा, पण गुणांच्या वात्रतीत मात्र दखलखीत डोळस ! काय असेल ते असो. हे असे आहे खरे !

या सर्व गोष्टींची मला आठवण व्हायचे कारण मी स्वतःला फार चांगला समजत होतो, आणि आतांपर्यंत तरी सर्व लोक मला चांगला म्हणतात, अशी माझी कल्पना होती. पण नुकताच या कल्पनेला चांगलाच धक्का बसला. एका कुटुंबांतली मंडळी मला अट्टल बदमाश समजतात. आणि भेटेल त्या मनुष्याकडे माझ्या बदमाशीचे रसभरीत वर्णन करतात, असे मला कळले. आणि त्यांच्या दृष्टीने मी बदमाश कां ठरलो तेही मला समजले.

मी कबूल करतो, की जगांतले कांहीं थोडे लोक तरी मला बदमाश समजतात हे कळल्यावर मला वाईट वाटले. पण पुन्हा नेहमीच्या मनुष्य-स्वभावाप्रमाणे ती मंडळीच बदमाश आहेत, तेव्हां बदमाश लोकांनी मला

बदमाश ठरविलें, त्याचा अर्थ मी चांगलाच मनुष्य आहे असा युक्तिवाद लढवून मी मनाचें समाधान करून घेतलें. काय मनुष्यस्वभाव आहे पाहा ! एखाद्यानें आपणाला चांगलें म्हटलें तर तो मनुष्यच चांगला आहे, असें आपण म्हणतो आणि चांगल्या मनुष्यानें आपणाला चांगला म्हटलें म्हणून आपण चांगले ! आणि एखाद्या मनुष्यानें आपणास बदमाश ठरविलें, तर तो म्हणणारा मनुष्यच बदमाश असला पाहिजे, अशी आपण आपल्या मनाची खात्री करून घेतों. आणि अर्थात् बदमाश मनुष्य चांगल्या माणसांना बदमाशच म्हणणार, असा पोक्त विचार करून आपण पुन्हा स्वतःला चांगलेच ठरवों !

पण माझ्या मनापुढें उपस्थित झालेला मुद्दा निराळाच आहे. रंगाच्या बाबतीत ज्याप्रमाणें अमुक एक वस्तु हिरवी आहे, अमुक निळी आहे, अशी आंखीच मते देतो, त्याप्रमाणें मनुष्यांच्या बाबतीतसुद्धां अमुक मनुष्य चांगला आहे, अमुक बदमाश आहे, असा असा मनुष्य मत्सरग्रस्त आहे, तमका माणूस अगदीं निर्मत्सर आहे, अशा एकांतिक कल्पना करणें सत्यपूर्ण होईल का ?

हा प्रश्न माझ्या मनांत उद्भव्यावयाचें कारण मला कांहीं लोक चांगला समजतात, तर दुसरी कुणी मंडळी बदमाश ठरवतात, हें तर खरेंच, पण त्याहीपेक्षां दुसरें एक जबरदस्त कारण झालें. माझ्या ओळखीचा एक मनुष्य आहे. आमच्यापैकीं कुणालाही जर तुम्ही त्याच्याविषयीं विचाराल, तर आम्ही एक-मुखानें सांगूं कीं अत्यंत सालस, अत्यंत प्रेमळ, भारीच गोड स्वभावाचा मनुष्य आहे तो. पण एक भयंकर गोष्ट मला अशी कळली, कीं त्याची बायको त्याचा मनापासून तिरस्कार करते ! तर मग, कुणी म्हणेल कीं ती दुष्ट स्त्री असली पाहिजे. तसें मुळींच नाहीं. तिला ओळखणाऱ्या कुणाही स्त्रीला अगर पुरुषाला विचारा, ती अत्यंत प्रेमळ व सालस बाई आहे, असेंच कुणीही सांगेल ! आणि असें असूनही ती आपल्या नवऱ्याचा तिरस्कार करते व तिचें आणि नवऱ्याचें पटत नाहीं हें ऐकून सर्व लोक आश्चर्यासागरांत बुडून जातात. पण त्या दोघांच्या संबंधाचें सूक्ष्म निरीक्षण करतां मला असें आढळून आलें आहे कीं, ती फार उमद्या स्वभावाची व खेळाडू वृत्तीची आहे. नानातऱ्हेच्या लोकांत मिसळावें, हंसावें, खेळावें असें

तिला वाटतें. आणि बरोबर हीच गोष्ट तिच्या नवऱ्याला आवडत नाही. इतका चांगला असलेल्या त्या माणसाच्या मनाला असूयेची विकृति जडलेली आहे. मला वाटतें त्याचा अपराध नसेल, पण अजूनही त्याला या मानसिक दोषांवर विजय मिळवितां आलेला नाही. आपल्या बायकोनें कुणाशीं फारसें बोललेले हंसलेले खेळलेले त्याला मुळींच आवडत नाही. पण काय, कुणाकडे ती ज्यास्त वेळ पाहात राहिली तरीही त्याला राग येतो. आणि तिचा तर स्वभाव अत्यंत खेळाडू आहे. अर्थात् हा कांहीं तिचा अपराध नव्हे आणि त्याच्या मनाच्या दुबळेपणामुळे त्याचाही कांहीं इलाज नाही. पण सर्व लोकांना प्रिय असलेला तो, सर्व लोक जिच्या चांगुलपणाची वाहवा करतात अशा आपल्या बायकोच्या तिरस्काराला पात्र झाला आहे ! आणि मला या गोष्टीचें मुळींच नवल वाटत नाही. निळा रंग नुसता पाहिला तर छानदार दिसतो; त्याचप्रमाणें पिवळा रंगही स्वतंत्रपणें मोहक दिसतो. पण हे दोन रंग जर का एके ठिकाणीं मिसळले, तर निळाही नाहीसा होतो आणि पिवळाही नाहीसा होतो; आणि तिसराच हिरवा रंग दृष्टीला पडतो ! ही घटना जितकी आश्चर्यकारक, तितकीच दोन चांगलीं माणसें एके ठिकाणीं आलीं असतां तीं एकमेकांना वाईट दिसावीं हीही घटना विचित्र !

एका विशिष्ट व्यक्तिमूहांत (Group) एखादा मनुष्य चांगला ठरतो, तोच दुसऱ्या व्यक्तिमूहांत बदमाश ठरतो ! मग तो खरोखर असतो तरी कमा ? की ज्याप्रमाणें पाणी ज्या आकाराच्या भांड्यांत ओतवें तो आकार धारण करतें, त्याचप्रमाणें मनुष्यस्वभावाचें पाणीसुद्धां ज्या प्रकारच्या परिस्थितीच्या प्याल्यांत तें असेल त्याप्रकारचें स्वरूप धारण करतें ? मला तरी या प्रश्नाचें उत्तर देतां येत नाहीं.

२७

“ धर्माचे उपयोग... ”

आमच्या गणूकाकांचा एक विधूर मित्र त्यांच्याशी एकदा गप्पा मारावयाला आला होता, तेव्हां त्या दोघांमधला संवाद मला मोठा मनोरंजक वाटला. आपली बायको मेल्यानंतर आपण किती शोकग्रस्त झालों, आणि तें दुःख विसरण्याकरितां आपण काय काय उपाय योजिले, याचें तो वर्णन करीत होता. बायको जिवंत असतांना आपण एखादी दुसरी विडी ओढीत असों, असें तो म्हणाला, पण नंतर दुःख विसरण्याकरितां विड्यांचीं बंडलेंच्या बंडलें तो फस्त करूं लागला, तरीही कांहीं विसर पडेना ! गांजा ओढून पाहिला, अफूसुद्धां खाऊन पाहिलीं, पण त्याच्या मनाला समाधान म्हणून मिळेना ! शेवटीं तो धर्माकडे वळला. सकाळ-संध्याकाळ भजन-पूजन, कथा-कीर्तन इत्यादि धार्मिक कृत्यांत तो वेळ घालवूं लागला; आणि त्याच्या मते धर्माच्या योगानें त्याच्या मनाला बरेंचसें समाधान मिळालें.

या सर्व गोष्टींचें मोठ्या गंभीरपणें तो रसाळ वर्णन करीत होता. आणि गणूकाकाही मान डोळवीत तें ऐकत होते. धर्मभावनेच्या उमाळ्यानें दोघेही धर्मवीर सद्गदित झाले होते. तो निघून गेल्यावर गणूकाकांनीं चष्म्याच्या कांचांवर बुबुळें चढवून माझ्याकडे विजयी मुद्रेनें पाहिलें.

“ धर्माशिवाय गत्यंतर नाही, बाबा ! ” मी चीत झालों आहे अशी समजूत करून ते म्हणाले.

पि. पा. ६

“ तें कसं काय ? ” मी म्हणालों.

“ ऐकलंस ना तो काय सांगत होता तें ? ”

“ ऐकलं, मग काय ? ” मी म्हणालों.

“ शेवटीं धर्मानें त्याच्या मनाला समाधान मिळालं ! ”

“ अस्सं, अस्सं. ” मी म्हणालों, “ दुःख विसरण्याकरितां पहिल्यांदां विड्या, विड्यांनंतर अफू, आणि अफूनेंही समाधान होईना तेव्हां धर्म ! म्हणजे विड्या, अफू आणि धर्म यांत धर्म सर्वांत अधिक प्रभावशाली ठरला ! कबूल, कबूल, बुवा. खरं आहे तुमचं म्हणणं ! ”

काकांनीं रागांनें नाकावरचा चष्मा कपाळावर चढविला, आणि माझ्या-संबंधीं सर्व आशा सोडून देऊन ते तडक बाहेर निघून गेले !

मला स्वतःला धर्म म्हणजे काय तें विशेषें कळत नाहीं. पण गणू-काकांच्या त्या दिवसाच्या संवादापासून मला थोडी थोडी अंधुक कल्पना येऊ लागली. धर्माचा उपयोग अफूच्या गोळीसारखा केला जातो खरा. अशिक्षित आया ज्याप्रमाणें आपल्या रडक्या मुलांना अफूची बाळगोळी देऊन घरातील कामें करावयाला मोकळ्या होतात, त्याप्रमाणेंच आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीला धार्मिक अफूच्या गोळीनें झोपी धाडून कांहीं लोक आपापलीं कामें शांतपणें उरकतात. एकदां रात्रीं नऊ-दहाच्या सुमाराला मुंबईजवळच्या कुठल्या तरी उपनगराला मी आगगाडीनें जात होतों. माझ्या शेजारीच एक मारवाडी बसला होता. मला वाटतें, पेढी बंद करून तो घरीं जात होता. चष्मा लावून आपल्या हिशोबांच्या चोपड्यांचा तो लक्षपूर्वक अभ्यास करित होता. कांहीं वेळानें त्यानें चोपड्या बंद केल्या खिशांतल्या नोटा नीट जागच्या जागीं ठेवल्यानंतर शांतपणें त्यानें खिशांतून एक भगवद्गीतेची प्रत काढली, आणि मोठ्या आस्थेनें त्यांतले अध्याय तो वाचूं लागला. वाचतां वाचतां तो इतका उल्हासित झाला, कीं त्याच्यानें राहवेना. माझ्यापुढें पुस्तक धरून तो म्हणाला,

“ ज्यो शेद्, ‘ नायं हन्ति न हन्यते ’, आत्मा मारतो वी नथी ने मरतो वी नथी ! भगवान् ऋणजी कमाल करे छे ! आ, हा हा हा ! ”

हिशोबांच्या चोपड्या तपासल्यानंतर दाम्बुप्पट व्याजानें पिळून काढलेले शेंकडों आत्मे आपल्या नांवांनें तळतळाट करणार, या कल्पनेनें वचैन

झालेल्या सदसद्विवेकबुद्धीला ' आत्मा मारतो वी नथी ने मरतो वी नथी ' — आपण मुंड्या मुरगाळलेले आत्मे मरूं शकत नाहीत, आणि आपला आत्मा त्यांना मारूंही शकत नाही — हे तत्त्वज्ञान कां समाधान देणार नाही ?

हा झाला धर्माचा किरकोळ उपयोग ! पण सत्ताधारी वर्ग आणि त्यांच्या बगलेंतले धर्मगुरू या धार्मिक अफूचा फार घाऊक प्रमाणावर उपयोग करतात. या जन्मी मरेमरेतों काम करून भुकेकंगाल राहिलांत तरी हरकत नाही; कारण स्वर्गसाम्राज्य तुमच्यासाठीच आहे, इत्यादि धार्मिक संदेशांची भरपूर अफू चारून अज्ञ बहुजनसमाजाला सत्ताधान्यांनी चालविलेल्या त्यांच्या पिढ्युक्तीचा भास होऊं न देतां सत्ताधान्यांची सत्ता अब्राधित राखण्याचें काम हे धर्ममार्तेड मोठ्या शिताफीनें पार पाडतात. सत्ताधारी वर्गाचा पुरस्कार करणाऱ्या एका प्रख्यात तत्त्ववेद्यानें — नकळत कां होईना — एक सुरेख कब्रुलीजवाब दिला आहे. परमेश्वराच्या अस्तित्वासंबंधी साधकबाधक सर्व मुद्यांचा विचार करून थकून गेल्यानंतर तो म्हणतो, “ परमेश्वर जर नसेल, तर आपण एक परमेश्वर निर्माण केला पाहिजे. ”

खरं आहे तो कशाला निर्माण केला पाहिजे तें सांगण्याची जरूरच नाही.

“ पति आणि वल्लभ.....”

एका जगद्विख्यात कादंबरीकाराची एक अत्यंत मनोरंजक कादंबरी मार्गे एकदां आम्ही वाचली. त्यांतला विषयसुद्धां जितका महत्त्वाचा तितकाच मजेदारही होता. कादंबरीचा नायक एक सुखभावी, सालस, अत्यंत प्रेमळ असा एक मास्तर होता. आपल्या सुंदर बायकोवर त्याचें निरतिशय प्रेम होतें. त्या दोघांना दोन-तीन मुल्लेही होती. त्याच्या एकंदर चांगलेपणाबद्दल तिला अत्यंत कृतज्ञता वाटे. पण तिचें प्रेम मात्र दुसऱ्या एका तरुणावर असून तिच्या आणि वल्लभाच्या रोज गांठीभेटी होत असत. हा प्रकार तिच्या नवऱ्याच्या ध्यानांत आल्यावर त्यानें जेव्हां तिला जाब विचारला, तेव्हां चाललेल्या प्रकाराबद्दल मुळींच दिलगिरी प्रदर्शित न करतां तिनें त्याला स्पष्ट सांगितलें, कीं “ तुम्ही माझ्यासाठीं सर्व कांहीं करतां हें मला कबूल आहे; पण मला जें पाहिजे तें तुमच्याकडून मिळत नाही ! ”

कादंबरी अत्यंत शोकर्थवसायी आहे, पण ती वाचल्यानंतर आम्ही ज्या मुद्द्याचा विचार करीत होतो तो हाच कीं, तिला नवऱ्याकडून जें मिळत नव्हतें आणि वल्लभाकडून मिळत होतें तें काय ? पहिल्याच क्षणीं मीं संतापानें असें उत्तर दिलें, कीं वल्लभाकडून तिला हवी होती तसली खुशामत मिळत होती. तिचा आणि तिच्या मुलांबाळांचा संसार चालविण्याकरितां

काम करून तिच्या वल्लभाला घाम काढावा लागत नव्हता. ते काम तिचा गरीब विचारा नवरा करित होता. आणि साहजिकच जिच्यासाठी अंग मोडवें लागत नाही तिला 'देवता' 'त्रिभुवनसुंदरी' वगैरे विशेषणांनी गौरवून आणि दिव्य प्रेमाचे गोड गोड पोवाडे गाऊन हरभऱ्याच्या झाडावर चढवा-वयाला तिच्या वल्लभाला काय हरकत ? आणि तिलासुद्धां तो कां न आवडावा ? नवऱ्यासाठी चूल फुंकण्यापासून तों कपडे धुण्यापर्यंत नानातऱ्हेच्या खस्ता तिला काढाव्या लागत, पण वल्लभासाठी कांहींच करावें लागत नसे - अर्थात् त्याऱ्या-साठी खस्ता खाणारी दुसरी माणसें होती ! - तेव्हां तिला पाहिजे होतें तें त्याऱ्याकडून तिला मिळत होतें, त्यांत कांहींच नवल नाही.

पहिल्याच तडाख्याला मी तिच्याविरुद्ध असा निकाल दिला खरा; पण तो कितपत न्याय्य आहे कुणाला टाऊक ! कशाचित् तिच्या काव्यात्म जीवाच्या खरोखरच कांहीं प्रामाणिक अपेक्षा असतील, आणि तिचा पति त्या पुरवूं शकत नसेल. वल्लभ-वल्लभेच्या संबंधांतील अद्भुतरम्यता पति-पत्नींच्या संबंधांत मुळीच नसावी, असें मी तरी म्हणणार नाही. मला कबूल आहे, कीं तांदूळ-वाल्याची बिलें आणि घरवाल्याचें भाडें चुकतें करतां करतां अद्भुतरम्यतेला विशेष वाव राहात नाही. तरीपण संसाराच्या रूक्ष व्यवहाराला अद्भुतरम्यतेची थोडी तरी रुपेरी किनार असावी, असें मला वाटतें. अर्थात् याचा अर्थ असा नव्हे कीं उठता बसतां प्रत्येक पतीनें आपल्या पत्नीला 'हे हृदयेश्वरी !' आणि प्रत्येक पत्नीनं आपल्या नवऱ्याला 'हे प्राणनाथ !' या शब्दांशिवाय हांक मारूं नये !

बारीकसारीक गोष्टीसुद्धां संसाराला थोडीबहुत अद्भुतरम्यता आणूं शकतात. एक-दोन उदाहरणें माझ्या डोळ्यांसमोर येतात. माझ्या एका मित्राची बायको आपला नवरा ऑफिसांत जावयाला निघाला म्हणजे हातांत कसलेंही काम असलें तरी तें टाकून देऊन बाहेर येते, आणि खुंटीवरचा त्याचा कोट काढून साफसूफ करून स्वतः त्याच्या अंगावर चढवते. तिच्या नवऱ्याचे हात मोडलेले नाहीत. चांगले धडधाकट आहेत. पण या असल्या क्षुल्लक गोष्टींनीच पतीचा वल्लभ आणि पत्नीची वल्लभा होते. तिच्या त्या लहानशा कृत्यांत वल्लभेची आतुरता दिसून येते. याच्या उलट माझ्या एका शेजाऱ्याचा संसार. त्यानें

एकदां चुकून आपला हातरुमाल मळका कां राहिला म्हणून आपल्या बायकोल विचारलें. झालें ! रडत ओरडत ती गरजली, “ एवढासा मेला हातरुमाल, तो सुद्धां अगदीं मींच धुतला पाहिजे ! तेवढासुद्धां धुवून घेतां येत नाही ना ? ”

अर्थात् पतिपत्नींच्या संबंधांत अतिपरिचयामुळें एकमेकांची अवज्ञा होण्याचा संभव असतो, आणि वल्लभवल्लभेच्या संबंधांतल्या चोरटेपणाची विशिष्ट खुमारीही त्यांना कधीं चाखतां येणार नाही, हें खरें आहे. एक तत्त्वज्ञ तर असें म्हणतो, कीं विरहानें आतुरता वाढते, म्हणून प्रत्येक पति-पत्नीनें वर्षांतून दोन-चार महिने तरी एकमेकांपासून कुठें तरी दूर जाऊन राहावें ! तें कांहींही असो. पण एवढें खरें कीं संसाराचें नाटक जर आनंदपर्यवसायी करावयाचें असेल, तर प्रत्येक पत्नीनें वल्लभाची आणि प्रत्येक पत्नीनें वल्लभेची भूमिका करण्याचा थोडा-फार तरी अभ्यास टेवला पाहिजे.

“ पोरकटपणा... ”

‘ किति पोरकट आहेस तू अजून ! ’ असे म्हणून लोक माझी निर्भर्त्सना करतात, तेव्हां त्यांच्या त्या निंदेचा माझ्यावर स्तुतीसारखा परिणाम होऊन मला आनंदाच्या उकळ्या फुटू लागतात ! मी पोरकट आहे याचा अर्थ इतकाच, की माझे अंतःकरण अजूनही ताजे आहे; माझा मेंदू पूर्णपणे तल्लख आहे; मी अत्यंत जिवंत आहे ! कारण पोरकटपणा म्हणजे काय ? ज्या गोष्टीकड मोठी झालेली — जुनाट झालेली माणसे ‘ उं; काय आहे त्यांत ! ’ म्हणून हुंकूनसुद्धा पाहात नाहीत, त्या गोष्टीतसुद्धा नावीन्य पाहणे आणि त्या नावीन्याने चकित होऊन क्षणाक्षणाला नवनवीन आनंदाने वेहोश होणे ! परवांच माझ्या खोलीत एक मजेदार गोष्ट घडली. संध्याकाळची-वेळ होती. मी आणि गणूकाका गप्पा करीत बसलो होतो. माझ्या एका शेजाऱ्याची छोटी मुलगी माझ्याजवळच खंळत बसली होती. काळोख पडू लागला, तेव्हां बटन दाबून मी खोलीतला विजेचा दिवा पेटवला. खोलीत एकदम लखलख उजेड झाल्याबरोबर त्या पोरीला जो कांहीं आनंद झाला, तो विचारू नका ! खोलीभर ती टाळ्या पिटीत नाचू-बागडू लागली.

“ बटन दाबल्याबरोबर दिवा कां हो पेटतो ? ” तिने मला लाडिकपणाने प्रश्न विचारला.

“ दिवा पेटलेला कधी जन्मांत पाहिलास नाही वाटत ? ” गणूकाका

तिच्या अंगावर खेकसले. आधीच तिच्या अकारण — अर्थात् गणूकाकांच्या दृष्टीने — नाचण्या-वागडण्याने गणूकाका भडकले होते. त्यांत आणखी तिने तो पोरकट प्रश्न विचारल्यामुळे गणूकाका खवळले यांत नवल नाही ! बटन दाबल्यावर दिवा पेटतो, आणि दिवा पेटल्याबरोबर काळोखाच्या टिकाणी उजेड येतो, यांत गणूकाकांच्या मोठ्या झालेल्या — कीं मेलेल्या ? — मनाला आश्चर्य आणि आनंद कसला वाटणार ? — बटनाला बोट लावल्याबरोबर क्षणार्धांत काळोखी खोली लख्ख, सफेत उजेडाने भरून जाते, हें अद्भुतरम्य दृश्य पाहून या चिमुकल्या जिवाला इतका अनावर आनंद झाला, कीं खोलीभर नाचून वागडून तो व्यक्त केल्याशिवाय त्या 'पोरकट' प्राण्याला राहवेना ! इतकेच नव्हे, तर त्या आनंदाचे कारण काय — बटन दाबल्याबरोबर दिवा कां पेटतो — हें जाणण्याची तीव्र जिज्ञासा तिच्या मनांत उत्पन्न झाली. अर्थात् अशा तऱ्हेची जिज्ञासा व्यक्त करणे हें पोरकटपणाचे लक्षण आहे, असे बऱ्याच मोठ्या माणसांना वाटते. झाडावरून फळ खाली पडतांना पाहून न्यूनच्या मनाला मोठे आश्चर्य वाटले, आणि त्याच्या कारणमीमांसेचा विचार करतां करतां गुरुत्वाकर्षणाचा जगद्विख्यात सिद्धान्त त्यानें शोधून काढला. पण ते फळ पडत असतांना त्याच्या शेजारी जर आमचे गणूकाका बसलेले असते आणि फांदीवरून तुटलेले फळ खाली जमिनीवर कां पडले, वर आकाशांत कां गेले नाही, असा प्रश्न जर का न्यूनने त्यांच्यासमोर उपस्थित केला असता, तर “ काय पोरकट आहेस रे तूं ? ” म्हणून हंसत हंसत गणूकाकांनी न्यूनचा करकचून कान पिरगळला असता, याची मला बालंबाल खात्री आहे !

माझ्यावर जेव्हां गणूकाका किंवा दुसरे कांहीं लोक पोरकटपणाचाच आरोप करतात, तेव्हां त्यांची कारणे निराळीच असतात. खरोखरच केव्हां केव्हां लहान पोरसासारखी माक्षी वागणूक पोरकट असते खरी ! लहान मुले ज्याप्रमाणे एखादा पोरकट प्रश्न विचारून इतर लोकांसमोर खोटे बोलणाऱ्या मोठ्या माणसाची मोठीच गैरसोय करतात; त्याप्रमाणे मलाही पोरकट प्रश्न विचारण्याची मोठी हौस आहे. गणूकाकांचा एक म्हातारा विधूर मित्र आपण लवकरच दुसरे लग्न कां करणार, याची एकदां कारणमीमांसा देत होता.

“मुलांची खाण्यापिण्याची फार आवाळ होते, बुवा; लग्न करण्याशिवाय गत्यंतर नाही आतां !” तो मोठ्या गंभीरपणे सांगत होता.

“अहो, मग लग्न कशाला ? एखादा चांगला, हुशार स्वयंपाकी ठेवा की !” मी तितक्याच गंभीरपणे त्याला म्हणालों.

तो गृहस्थ निघून गेल्यावर गणूकाका माझ्यावर फारच भडकले. “काय रे, कांहीं तरी पोरकट प्रश्न विचारतोस ? लहान का तूं आतां ?”

खरोखरच म्हातारपणीं बायको हवीशी असतां तसें सरळ सगळ, उघड न सांगतां मुलांच्या खाण्यापिण्याच्या सौथीकरितां बायको करणे भाग आहे, म्हणून खोटें बोलणाऱ्या माणसाच्या ढोंगाचा बुडबुडा एखादा भलताच प्रश्न विचारून फोडणे हें मोठ्या माणसांना शोभते का ? नग्न सत्य इतक्या निर्भयपणे पुढें मांडणे हें फक्त निर्मळ अंतःकरणाच्या लहानग्या पोरानाच शक्य आहे. आणि जे जें करतात त्याला ‘पोरकटपणा’ नाहीं तर काय म्हणावयाचें ?

“ काळेपणा, गोरेपणा आणि सौंदर्य ... ”

नुकतेंच कुठल्या तरी वर्तमान-पत्रांत मीं वाचलें, कीं आपली नवपरिणीत बायको काळी आहे म्हणून सर्व मित्र चिडवूं लागले, एवढ्यावरून दुःखित होऊन एका तरुणानें आत्महत्या केली ! ही बातमी वाचून मी तर स्तंभितच झालों. आपल्या बायकोला लोकांनीं काळी म्हटल्यामुळें दुःखित होऊन प्राण देणाऱ्या त्या वेडगळ तरुणाचें मला आश्चर्य वाटलें, आणि दयाही आली. पण त्याहीपेक्षां मला आश्चर्य वाटलें, तें त्याच्या मित्रांचें ! काळेपणांत हंसण्या-सारखें काय आहे ? जगांत काळीं माणसें आहेत, गोरीं माणसें आहेत, पिवळीं माणसें आहेत, तांबडींही माणसें आहेत ! त्यांत कुणी कुणाला हंसावें, हेंच मला समजत नाही. एखाद्या माणसान्ना सौंदर्याचा विचार करतांना ज्या अनेक गोष्टींचा विचार करावयाचा असतो, त्यांमध्ये त्याचा रंग ही एक गोष्ट असते, हें खरें आहे. पण तो रंग अमुकच असेल, तर तें माणूस सुंदर, हें मात्र मला सुळींच कबूल नाही. सौंदर्याच्या चढाओढींत मला जर परीक्षक नेमलें, तर कदाचित् एखाद्या श्यामवर्ण स्त्रीला पहिला नंबर देऊन, एखाद्या खूप गोऱ्या बाईला मी शेवटचा नंबर देण्याचा संभव आहे ! अर्थात् याचा अर्थ असा नव्हे, कीं एखादी बाई केवळ काळी आहे म्हणून तिला मी पहिला नंबर देईन, आणि दुसरी खूप गोरी आहे म्हणून तिला शेवटचा देईन ! माझे म्हणणें इतकेंच, कीं रंगा-

खेरीज इतर गोष्टींचा विचार करतां एखादी कृष्णवर्ण स्त्री दुसऱ्या एखाद्या गौरकांति स्त्रीपेक्षां सुंदर दिसण्याचा सुतराम् संभव आहे. माणसाचें सौंदर्य त्याच्या एकंदर अवयवांच्या आणि रंगाच्या विशिष्ट संगतीत (Harmony) आहे, असें मला वाटतें. एखाद्या विशेष प्रकारच्या अवयवसंगतीत काळा वर्ण खुलून दिसेल, तर दुसऱ्या एखाद्याच्या स्वरूपवैशिष्ट्याला गोऱ्या रंगानें उठाव येईल. नुसता रंग गोरा असून इतर अवयवांत जर संगति नसेल तर तो मनुष्य कधीही सुंदर ठरणार नाही. सुंदर अवयव असा शब्दप्रयोग न करतां, अवयवांची संगति हे शब्द मी मुद्दाम वापरतो आहे कारण माझे असें ठाम मत आहे, कीं सर्व अवयव सुंदर असून देखील एखादा मनुष्य मुळीच सुंदर दिसत नाही. त्या मनुष्याचें नाक सरळ असेल, कान रेखीव असतील, डोळे विशाल असतील, कपाळही भव्य असेल, आणि तरीही तो मनुष्य सुंदर दिसणार नाही ! याच्या उलट मी असा एखादा मनुष्य दाखवून देईन, कीं ज्याचा कोणताही एकेक अवयव घेतला असतां त्यांत विशेष असें सौंदर्य मुळीच दृष्टीला पडणार नाही; पण त्याच्या सर्व अवयवांचें एकत्र मीलन इतकें गोड झालेलें असेल, कीं त्याच्या चेहऱ्याला कुणीही सुंदर म्हटल्याशिवाय राहणार नाही.

तें कांहींही असो, पण गोरेपणाची विशेष आवड आपल्या लोकांना आहे कीं नाही, — आपला वर्ण गोरा असल्यास आपण अधिक सुंदर असें आपणाला वाटतें कीं नाही — असें जर मला कुणी विचारलें, तर मी कबूल करीन, कीं तसें वाटतें खरें. पण त्याचा अर्थ असा नव्हे, कीं गौरवर्ण हा सौंदर्याचा भाग आहे. तसें वाटण्याची निराळीच कांहीं कारणें असूं शकतील. आपल्या उष्ण देशांत गौरवर्ण अधिक दुर्मिळ आहे, म्हणून तो आपणाला हवासा वाटत असेल. कारण माणसांचा स्वभावच असा आहे, कीं जें जवळ नसेल त्यासाठीं निःश्वास टाकीत बसावायचें ! युरोपांत हल्लीं गौरवर्णांचा त्या लोकांना इतका वीट आला आहे, कीं आपली गोरी कातडी काळसर करण्याकरितां सौंदर्येच्छू युवकयुवतींचे ताडेच्या तांडे समुद्रकिनार्यावर आपले अर्धाच्छादित देह सूर्यप्रकाशांत तापवीत असलेले दृष्टीला पडतात ! मला वाटतें, आमच्या सौंदर्यकोशांत गोरेपणाला जी इतकी किंमत प्राप्त झाली आहे, याचें कारण गौरवर्णांची दुर्मिळता.

सोन्यापेक्षां प्रॉटिनम धातू दिसतो वाईट, पण त्याची किंमत अधिक कां ? तर तो सुवर्णापेक्षां दुर्मिळ म्हणून.

आमचे गणूकाका मात्र हें कांहींच तत्त्वज्ञान ऐकून ध्यावयाला कबूल नाहीत. त्यांच्या मते कृष्णवर्ण केव्हांही श्रेष्ठ. काकांच्या रंगाशी तुलना करतां मी स्वतःला खूपच गौरा समजतो. तेव्हां बोलतां बोलतां मीं सहज एकदां काकांच्या काळेपणाचा उल्लेख केला मात्र, त्यासरशीं काकांनीं आपला एक सिद्धान्त माझ्या तोंडावर फेंकला. तो प्रत्येक श्यामवर्णीयानें स्वतःच्या उराशीं जपून ठेवण्यासारखा आहे !—

काका म्हणाले, “ अरे, गोऱ्या माणसापेक्षां आम्ही काळे लोक अधिक स्वच्छ असतो. कारण गोऱ्या लोकांना वाटतं कीं जराशी अस्वच्छता राहिली तर काय मोठें होणार आहे ? गोरेपणावर आपण सर्व कांहीं नेऊं चालवून ! पण आमच्या काळ्या लोकांचं तसं नसतं. थोड्याशा अस्वच्छतेमुळे सुद्धां आपण फार अस्वच्छ दिसूं या भीतीनें घासून-पुसून आम्ही नेहमीं स्वच्छ राहतो ! ”

“ पण काका, असं उलट नाहीं का म्हणतां येणार, ” मी म्हणालों, “ कीं आपल्या अंगावरील थोडीशी अस्वच्छतादेखील चटुंदिशीं लोकांच्या दृष्टी-त्पत्तीला येईल, म्हणून गोरे लोकच अधिक स्वच्छता पाळीत असावे. काळ्या लोकांचं काय ! आधींच मळकट रंग असतो. त्यांत आणखी थोडासा मळकटपणा सहज खपून जाईल, या कल्पनेनें काळे लोकच अस्वच्छ राहण्याचा अधिक संभव ! ”

माझ्या या बोलण्यावर काकांनीं माझ्याकडे अशा दृष्टीनें पाहिलें, कीं “ मूर्ख आहेस तूं ! माझे सिद्धान्त तुला काय कळणार ! ” हाच त्या दृष्टीचा अर्थ होता !

३१

“ अर्धसत्यें..... ”

‘ स्त्रियांची जात म्हणजे निमकहराम ! ’ हें वाक्य शेक्स्पीअरसारख्या जग-द्विख्यात माणसाच्या लेखणीतून उतरल्यामुळे, कोल्ह्याच्या हातांत जसें कोलीत, त्याप्रमाणें काहीं अर्धवट माणसांच्या हातांत तें वाक्य होतें; आणि वाटेल तो सोम्यागोम्या संबंध स्त्री-जातीवर हल्ला करावयाला मोकळा होतो ! आपल्या वाक्याचा असा दुरुपयोग होईल, हें जर शेक्स्पीअरच्या ध्यानांत आलें असतें, तर कदाचित् त्यानें हें वाक्य लिहिलेंही नसतें. शेक्स्पीअरच्याच बाबतींत हा प्रकार होतो असें नाहीं तर प्रत्येक तत्त्वप्रतिपादकाच्या बाबतींत हेंच होतें, असें मला वाटतें.

कारण एखादा मनुष्य जेव्हां एखाद्या तत्त्वाचें प्रतिपादन करीत असतो, तेव्हां त्याचा हेतु किंवा परिस्थिति काय असतात, याचा कुणीच विचार करीत नाहीं. त्यामुळे त्या तत्त्वांतलें अर्धें सत्य नष्ट होऊन त्याला अर्धसत्याचें स्वरूप प्राप्त होतें. आणि माझ्या मते अर्धसत्य हें केव्हां केव्हां असत्यापेक्षांही अपायकारक ठरतें.

शेक्स्पीअरचीच गोष्ट घ्या. वर उल्लेखिलेलें वाक्य शेक्स्पीअरनें निर्माण केलेल्या हॅम्लेट या पात्राच्या तोंडीं आहे. हॅम्लेट हा विशिष्ट प्रकृतीचा मनुष्य आहे, आणि त्यानें एका विशिष्ट मनःस्थितींत तें वाक्य उच्चारलेलें आहे. पण

या सर्ष परिस्थितीचा विचार करतो कोण ? शेक्स्पीअर म्हणतो स्त्रियांची जात म्हणजे निमकहराम, म्हणून स्त्रियांची जात निमकहराम !

शेक्स्पीअरच्या पात्रांचे मत शेक्स्पीअरच्या तोंडीं घालणे हा तर उघड-उघड अन्याय आहेच; पण जेव्हां एखादा तत्त्ववेत्ता डोळे दिपवून टाकणाऱ्या शब्दांनी आपले स्वतःचे मत म्हणून एखाद्या व्यापक तत्त्वाचे प्रतिपादन करीत असतो, तेव्हां सुद्धा त्याच्या त्या तत्त्वांत संपूर्ण सत्य भरलेले आहे, असे समजून त्याचा आपण स्वीकार करणे माझ्या मते साफ चुकीचे आहे. इतकेच नव्हे तर त्याची भाषा जितकी दिपवून टाकणारी आणि त्याच्या तत्त्वाचे स्वरूप जितके सर्वव्यापक, तितक्याच प्रमाणांत तें तत्त्व पूर्णसत्य नसून अर्धसत्य आहे असे खुशाल समजावे, असे मी म्हणतो.

बहुतेक मोठमोठ्या लेखकाना अशी दिपवून टाकणारी तत्त्वमौक्तिके उघळण्याची संवय आहे. ब्रनोर्ड शॉचा तर या बाबतीत कुणीच हात धरणार नाही. शॉच्या एका सुप्रसिद्ध तत्त्वाचे आपण उदाहरण घेऊं. त्याच्या मते निसर्गाचा एक विशिष्ट हेतु साध्य करण्याकरिता स्त्री नेहमी पुरुषाचा पाठलाग करते. या विधानांत जर संपूर्ण सत्य असेल तर स्त्रिया मागे लागल्या आहेत, आणि वाट मिळेल तेथे पुरुषांचे घोळकेच्या घोळके जी घेऊन सैरावैरा पळताहेत, असे दृश्य आपणाला जगांत दिसले पाहिजे ! खरोखर कांहीं तसा प्रकार मला कुठेच दिसत नाही. अर्थात् शॉ त्यावर असे म्हणतो, की पाठलाग करतात, याचा अर्थ वाघ शेळीचा पाठलाग करतो तसा नव्हे, तर कोळी ज्याप्रमाणे आपले जाळे लांबवर पसरून आपल्या भक्ष्याला पकडण्याकरितां टपून बसतो, त्या तऱ्हेने स्त्रिया पुरुषांना पकडण्याकरितां त्यांचा पाठलाग करतात ! हें विधान ऐकून किती तरी पुरुषांना शॉची दाढी बाजूला करून शॉच्या गोंडस चेहऱ्याचे चुंबन घ्यावेसे वाटे ! पण इतके दुरळून जाण्याचे कांहींच कारण नाही, असे मी त्यांना सांगेन. कारण शॉचे हें बेदूट विधान पूर्णसत्य नसून अर्धसत्य आहे.

मानवजातीचे सातत्य राखण्याकरितां निसर्गाने स्त्रीपुरुषांमध्ये दुर्दमनीय आकर्षण निर्माण केले आहे, ही गोष्ट उघड आहे. हें सातत्य चालू राखण्याची — नवमानवाला जन्म देण्याची अत्यंत जोखमीची जबाबदारी

स्त्रीच्याच शिरावर आहे. पुरुषाला स्वतःकडे आकर्षित करून घ्याव-
याची कामगिरी निसर्ग स्त्रीकडून करवून घेत असला पाहिजे, हेही खरें
असेल. तरी पण शॉने दिलेल्या कोळ्याच्या उपमैत मात्र पूर्ण सत्य नसून
अर्धसत्य आहे, असेच मी म्हणतो. कोळ्याच्या जाळ्यांत माशी सांपडते,
तेव्हा ती नकळत त्या जाळ्यांत अडकते. कुठचा पुरुष स्त्रीच्या जाळ्यांत नकळत
सांपडतो ? उलट त्या नाजुक, सुखकर जाळ्यांत सांपडून घेण्याकरितां
प्रत्येक निरोगी पुरुष जिवापाड मेहनत करित असतो, असेच दिसून येते !
स्वतःच्या शरीराला सुखविण्याकरितां स्वतः होऊन एखादा सुंदर, ऊबदार
कोट अंगांत घालून कुणी पुरुष जर ' मी कोटांत सांपडलो; मला वांचवा
रे ! ' म्हणून ओरडू लागला, तर त्याला मी जें म्हणेन तेंच वगील
विधानाच्या बाबतीत मी शॉला म्हणेन !

स्त्रीला पुरुषाचें जितकें आकर्षण असतें, तितकेंच पुरुषाला स्त्रीचें असतें.
मग स्त्रिया पुरुषाचा पाठलाग करतात, — त्रिचाच्या पुरुषांना धूर्त स्त्रीजात
आपल्या जाळ्यांत पकडते, असें म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? अर्थात् असलीं
विधानें पुरुषच करतात असें नाही. पुष्कळ स्त्री-लेखिकांच्या मते पुरुष स्त्रीवर
प्रेम करतो, तेव्हां तो तिला फूस लावून फशी पाडण्याचा प्रयत्न करतो, —
स्त्रियांना पुरुषाचें आकर्षण वगैरे कांहीं नसतें !

पण मी म्हणतो मूर्खपणाचीं विधानें करण्यांत तरी स्त्रियांनीं पुरुषांना कां
हार जावें ?

खरी गम्मत अशी आहे, कीं जग हें इतकें त्रिविधरंगी आहे आणि मनुष्य-
स्वभावाच्या गुंतागुंतीत इतके अगणित धागे आहेत, कीं वरील तऱ्हेचीं बेळूट
तऱ्हे कितीही दैदीप्यमान शब्दरत्नांनीं मढवलेलीं असलीं, तरी सूक्ष्म विचारातीं
तीं अर्धसत्येच ठरावयाचीं !

“ पळण्याची कला... ”

अगदी लहानपणी मी शाळेत असतांना घडलेली एक गोष्ट मला आठवते. त्या वेळी मुंबईत होणारे क्रिकेटचे चौरंगी सामने फुकट पाहण्याची आम्हाला फार हौस. अर्थात् फुकट पाहण्यांत जितका आनंद असतो, तितकाच धोकाही असतो ! पोलिस शिपाई येऊन किती वेळां हांकलून काढील त्याचा नेम नाही ! अशाच एका वेळी त्या ठिकाणी व्यवस्था ठेवण्याकरितां नेमलेला एक सोल्जर, आपल्या कुणालाही न समजणाऱ्या इंग्रजीत आमच्या अंगावर ओरडू लागला. त्याला आमच्या एका वात्रट मित्रानें वेडावलें. त्यासरशीं एक शिवी हांसडून त्या मित्राला पकडण्यासाठी त्या सोल्जरनें डॅप टाकली आणि आतां तो त्याची गचांडी पकडणार, इतक्यांत अशा कांहीं शिताफीनें आमचा मित्र त्याच्या हातांतून निसटला, कीं आम्ही पाहातच राहिलों ! तो सोल्जर अधिकच चिडला, आणि त्याचा पाटलाग करूं लागला. आमचा मित्र पुढें आणि तो सोल्जर मार्गे अशी साधारण अर्धा मैल प्रेक्षणीय शर्यत त्या मैदानांत चालली होती ! पण आमचा मित्र निसटला तो निसटलाच !

त्याचे जोडे, टोपी वगैरे जमा करून जेव्हां त्या वस्तु त्याला परत द्यावयाला आम्ही त्याच्या घरीं गेलों, तेव्हां तो मोठ्या विजयोत्साहानें हंसत हंसत आमच्यासमोर आला, आणि “ कसा रे तूं जीव घेऊन पळालास ! ” असें म्हणून

आम्ही त्याला हंसण्यापूर्वी तोच आम्हांला सांगू लागला, “ काय ! कसा पळालोय ? ” स्वतःच्या पळण्याची त्याला तारीफ करतांना पाहून आम्ही तर थक्कच झालो !

पण खरोखर थक्क होण्यासारखे त्यांत कांहीं नव्हते, असे मला वाटते; कारण पुढे पुढे जेव्हां महायुद्धाच्या वातावर्यात आम्ही वर्तमान-पत्रांत वाचू लागलो, तेव्हां किती तरी वेळां आमच्या वाचण्यांत येई, कीं अमक्या अमक्या सेनापतीनें आपल्या सैन्याला यशस्वी माघार (*Glorious retreat*) घ्यावयाला लावली. एखादा बडा सेनापती आपल्या सैन्यासह वर्तमान मार्गें पळाला, कीं त्यानें यशस्वी माघार घेतली, असें म्हणावयाचें; आणि आपल्या जिवासाठीं आमच्या मित्रानें धूम ठोकली, तर त्याला मात्र पळपुट्या म्हणावयाचें ! माणसांचा स्वभावच असा आहे, कीं जी गोष्ट लहान प्रमाणावर केली असतां त्यांना उपहासास्पद दिसते, तीच मोठ्या प्रमाणावर पाहिली, कीं त्यांना आश्चर्यकारक आणि प्रशंसनीय वाटते !

माझ्या मते आमचा मित्र पळाला तेंच बरोबर. त्या वेळेला त्याला ‘ पळ-पुट्या ’ म्हणून आम्ही हंसलो, हें खरें आहे. पण त्या हंसण्याचें कारण आमच्या शौर्याच्या कल्पना चुकीच्या होत्या म्हणून. त्यानें त्या सोल्जरशी जर थोडी झटापट केली असती, आणि दोन-चार दांत किंवा आपला एखादा डोळा जर तो गमावून बसला असता, तर मोठा शूर वीर म्हणून आम्हीं त्याचा गौरव केला असता. साहजिकच आहे. कारण स्वतःच्या केंसाळाही घक्का न लागतां सुरक्षित जागेवरून रक्तपात पाहण्याची हौस जर एखाद्यानें फेडली, तर शौर्यशाली वीराग्रणी म्हणून डोक्यावर घेऊन आम्हीं त्याला कां नाचवूं नये ?—

मला वाटते बहुतेक माणसांना रक्तपात पाहण्याची थोडी-बहुत हौस (*Sadist tendency*) असते. कदाचित् फार पूर्वेकाळीं मानवजात जेव्हां रानटी अवस्थेंत होती, त्या काळच्या स्वभावाचा हा अवशेष असेल, आणि म्हणूनच आमच्या शौर्याच्या कल्पना अजूनही थोड्याशा रानटी आहेत. नुसत्या शारीरिक बळाच्या जोरावर आपलें वर्चस्व स्थापण्याच्या अवस्थेंतून पुढें जाऊन मनुष्यानें आपल्या मेंदूचा किती तरी विकास केला आहे, आणि मेंदूच्या जोरावर आपलें श्रेष्ठत्व स्थापण्याच्या अवस्थेला पि. पा. ७

मनुष्य येऊन पोहोचला आहे, हें आपण पुष्कळच वेळां विसरतो. म्हणूनच लाइट ब्रिगेडमधल्या अवध्या सहाशें लोकांनीं जेव्हां प्रवंड रशियन सेनेशीं बेफाम झुंज घेतली आणि त्यांतला प्रत्येक शिपाई मारला गेला, तेव्हां टेनिसन्-सारखा महाकविमुद्दां फसला; आणि आपल्या काव्यांत त्या ब्रिगेडवर त्यानें स्तुतीचा वर्षाव केला. खरी गंमत अशी आहे, कीं त्या शिपायांना थोडी-बहुत जर अकल असती — थोडा मेंदू जर त्यांनीं वापरला असता, — तर भलत्याच मोठ्या सैन्याशीं झुंज घेण्याऐवजीं जीव घेऊन ते मागे पळत सुटले असते. यालाच यशस्वी माघार (*Glorious retreat*) म्हणतात. हेंच खरें शौर्य. नाही तर भिंतीवर डोके आपटून प्राण देणाऱ्याला वीरश्रेष्ठ कां म्हणूं नये ?

ज्याप्रमाणें काय बोलवें यापेक्षां काय बोलूं नये, हें ज्याला माहित आहे, तो खरा वक्ता; काय लिहावें याहीपेक्षां काय लिहूं नये, हें ज्याला समजतें तोच खरा लेखक; त्याचप्रमाणें लढण्यापेक्षां पळण्याची कला ज्याला अवगत आहे तोच खरा शूर !

“ वेगळी गोष्ट.....”

माझ्या माहितीतल्या एका मुलीने एका गृहस्थाशी आपला विवाह ठरविला. तो प्रेमविवाह होता. तिच्या विधवा आईची त्या विवाहाला पूर्ण संमति होती. तिची विधवा आई तरुण असून तिला दुसऱ्या एका गृहस्थाबरोबर पुनर्विवाह करावयाचा होता. त्याला मात्र त्या मुलीचा कसून विरोध होता !

“ असं कां ? ” म्हणून मी विचारतां ती मला म्हणाली, “ माझी गोष्ट वेगळी आहे ! आईला हें शोभत नाही ! ”

तिचे मुद्दे मी पुढें ऐकत बसलों नाहीं. कारण ते काय असणार हें मला माहीत होतें. आईचा पुनर्विवाह आहे. माझा प्रेमविवाह आहे. या वयांत आईला विवाह करणें शोभत नाही, वगैरे वगैरे !—

माणसांचा स्वभावच मुळीं असा आहे, कीं दुसऱ्यानें केलें असतां ज्याला आपण नाक मुरडतो, तें स्वतः करतांना मात्र अगणित सबबी पुढें आणून आपली गोष्ट इतरांपेक्षां कशी वेगळी आहे हें सिद्ध करावयाचें !

गेल्या महायुद्धाच्या वेळीं अशा तऱ्हेच्या पुष्कळच मजेदार गोष्टी घडत. जर्मन मुत्सद्दी आपल्या लोकांना सांगत, कीं खरोखर लढाई आम्हांला मुळींच नको होती; पण ऑस्ट्रियन् राजपुत्राचा खून झाल्यामुळें सत्याची बाजू राखण्याकरितां ऑस्ट्रियाच्या बाजूनें शस्त्र धरणें आम्हांला भाग पडलें ! आणि इंग्रज

मुत्सदी आपल्या लोकांना सांगत, कीं झोंपेंतसुद्धां लढाई करावयाचा आमचा विचार नव्हता. पण करतां काय ? असहाय्य चिमुकल्या बेल्लिजअम्वर दुष्ट जर्मन लोकांनीं हल्ला केल्यामुळे सत्पक्षाच्या संरक्षणाकरितां युद्धांत उडी घेतल्या- शिवाय आमच्यानें राहवेना ! इतकेंच नव्हे, तर आपण सत्याचे वाली असल्यामुळे आपल्या राष्ट्राचा विजय व्हावा, म्हणून जर्मन पाद्री आरल्या चर्चेंसमधून प्रार्थना करीत; आणि इंग्रज पाद्री देवाला आळवीत, कीं आमचा विजय म्हणजेच सत्याचा विजय, म्हणून तूं आम्हांला मदत कर ! आणि दोघांचाही परमेश्वर एकच असल्यामुळे या दोन सदगुणी भक्तांपैकी कुणाचें ऐकावें, याचा त्या सर्वसाक्षी आकाशस्थाला मोठा प्रश्न पडला असेल !

स्वार्थी हेतूमुळे म्हणा, किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणामुळे म्हणा, मनांतून जे-हां एखादी गोष्ट करावयाची नसते, तेव्हां हुशार हुशार म्हणविणारे लोक-सुद्धां या 'वेगळ्या गोष्टी'च्या बुरख्याखालीं तोंड लपवितात. एखाद्या राष्ट्रीय पुढाऱ्याला तुम्ही सांगा, कीं बहुजनसमाजाचें जर खरें कल्याण करावयाचें असेल, तर रशियाप्रमाणेंच भांडवलशाहीचा उच्छेद करून उत्पादनाचीं सर्व सधनें सामाजिक मालकीचीं केलीं पाहिजेत. तो हंसून तुम्हाला लगेच सांगेल, "अहो, रशियाची गोष्ट निराळी, आपली गोष्ट वेगळी आहे ! भांडवलवाले आणि मजूर हा लढा आपल्याकडे नहीं ! आपले भांडवलवाले मजुरांचे मायबाप आहेत !"

खरोखरच आपली गोष्ट किती वेगळी आहे ! रशियांतल्या भांडवलदारां-सारखे आपले भांडवलवाले आहेत काय ! महालक्ष्मी आणि वाळकेश्वरांतल्या टोलेजंग वाड्यांतून ते आपल्या मजूरलेकरांसहवर्तमान किती गुण्यागोविंदानें राहतात ! याशिवाय भांडवलवाल्यांसारखे ते मोटारी थोड्याच उडवतात ! ते नेहमीं स्वदेशी बैलगाड्यांतून फिरतात ! गिरण्यांतून तरी ते काय मॅचेस्टर-सारखी अगदीं आधुनिक यंत्रसामुग्री वापरतात ? छे ! छे ! हिंदुस्थानांतल्या गिरण्यांतून यांत्रिक मार्गाऐवजीं लांकडी चरख्यांच्या रांगाच्या रांगा दृष्टीस पडतात ! आणि युरोपांत संप झाला असतां संपवाल्यांवर ज्याप्रमाणें तिकडे गोळीबार केला जातो त्याप्रमाणें इकडे थोडाच केला जातो ? हिंदुस्थानी भांडवलवाले संपवाल्यांवर पुष्पांचा वर्षाव करतात !

काहीं काहीं व्यक्ति तर स्वतःची 'गोष्ट' इतकी 'वेगळी' समजतात, की आपण जगतो हेच जगावर मोठे उपकार करतो, तेव्हा आपण लोकांसाठी काहीं करूं नये, पण लोकांनी मात्र आपल्यासाठी सर्व काहीं करावे, असे या स्वयंमन्य हुतात्म्यांना वाटते. बऱ्याचशा लोकांना पैसे देणे असलेला, असला एक 'हुतात्मा' मला एकदां सांगू लागला, की "अमक्या अमक्या गृहस्थाकडून आपले काहीं पैसे येणे आहेत, आणि तो गृहस्थ इतका वाईट आहे, की परोपरीने मागूनसुद्धां तो पैसे काहीं देत नाही. "

"तुम्हीसुद्धां काहीं केल्या आपले पैसे देत नाही, असे चार-पांच लोक मला सांगत होते ! " मी म्हणालों.

"माझी गोष्ट वेगळी आहे हो ! " तो चटकन् म्हणाला, "मी सध्या अशा परिस्थितीत आहे... "

याची गोष्ट मात्र वेगळी ! आणि याचे पैसे न देणाऱ्या गृहस्थाची गोष्ट मात्र वेगळी नाही ! आत्मप्रीतीच्या रोगाने हे लोक इतके पछाडलेले असतात, की सर्व जगाहून आपली गोष्ट काहीं वेगळी आहे, असे यांना वाटते. अलीकडे अलीकडे लोकांनी करूं नये असे वाटत असलेली गोष्ट आपण कां करतो, किंवा लोकांनी एखादी गोष्ट करावी असे आपणाला वाटते, पण आपणाला मात्र ती कां करतां येत नाही, याचे एखादा मनुष्य समर्थन करण्याचा प्रयत्न करूं लागला, म्हणजे त्याला मध्येच थांबवून मी सांगतो की "समजलों, समजलों. ज्यास्त बोलायची काहीं एक जरूर नाही. तुमची गोष्ट वेगळी आहे ! समजलों मी ! "

